

Міністерство юстиції України
Національний науковий центр «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

**Актуальні питання
судової психологічної експертизи
у справах за позовами
про відшкодування моральної шкоди**

Збірник матеріалів
Всеукраїнської науково-практичної конференції
(за міжнародною участю)
(Харків, 3 червня 2022 року)

Харків
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
2022

Рекомендовано до друку вченою радою ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
(протокол № 2 від 25.05.2022 р.)

Склад редакційної колегії:

Голова редколегії

Клюєв О. М., директор ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

Члени редколегії

Угровецький О. П., перший заступник директора ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф.
М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;

Сімакова-Єфремян Е. Б., заступник директора з наукової роботи ННЦ «ІСЕ
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України;

Полянський А. О., завідувач лабораторії теоретичних досліджень,
редакційно-видавничої та науково-методичної роботи ННЦ «ІСЕ
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, доцент

Актуальні питання судової психологічної експертизи
А43 у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди : зб.
мат-лів Всеукр. наук.-практ. конф. (за міжнар. участю) (Харків,
03.06.2022). — Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
2022. — 191, [1] с.

Збірник містить теоретичні, правові, психологічні, юриди-
ко-методологічні матеріали із сучасних проблем судової психо-
логічної експертизи у справах за позовами про відшкодування
моральної шкоди. Значну увагу приділено особливостям роботи
з дітьми у цьому процесі.

Для науковців, суддів, судових експертів, викладачів, ас-
пірантів, студентів закладів вищої освіти, працівників право-
охоронних органів.

УДК 343.98

© Національний науковий центр «Інститут судових
експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Мін'юсту України, 2022

Агулов М. В., Міхеєва М. Л. Деякі аспекти судової психологічної експертизи щодо компенсації моральної шкоди	7
Акіменко Д. І. Загальна проблематика відшкодування моральної шкоди в Україні	11
Алікіна Н. В. Сумнівний висновок експерта як актуальна проблема в практиці проведення психологічних досліджень у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди	16
Андросюк В. Г. Установлення моральної шкоди: право та психологія.	22
Бандурка О. М. Правові чинники впливу на посягання проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей	27
Бойчук Ю. М. Дослідження у справах за позовом про відшкодування моральної шкоди в судово-психологічній експертизі неповнолітніх, які постраждали внаслідок сексуального насильства	32
Вакуленко О. Л., Проскурня А. С. До проблеми компенсації моральної шкоди, завданої особистості чи громаді.	36
Дерев'янюк С. П. Проблемні питання експертизи особистості потерпілого під час встановлення моральної шкоди.	41
Євдокімова О. О. Психологічна робота з дітьми, які стали потерпілими, свідками або учасниками кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості	45
Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Проблемні питання судово-психологічного дослідження за груповими позовами про відшкодування моральної шкоди.	49
Журавльова М. О., Шеремченко Я. І. Відеофіксування психологічного обстеження під експертної особи як шлях оптимізації психологічних експертиз	54
Ірхін Ю. Б. Юридико-методологічні засади проведення судової психологічної експертизи з визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах групових (колективних) позовів	58
Cataraga O., Fodor I. The Particularities of Psychological Judicial Expertise in Wartime.	62
Cataraga O., Petkovich P., Belibov L. The Issue of Psychological Forensic Expertise in the Republic of Moldova	69
Куфтирєв П. В. Проблемні питання визначення судами розміру моральної шкоди у колективних позовах.	74
Кушнар'єв С. В. Теоретичні підходи до психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди.	78
Левчук Г. В. Аналіз прийняття висновків судово-психологічної експертизи у справах щодо відшкодування моральної шкоди як доказу в судовій практиці	83
Мартиненко Н. В. Критерії визначення розміру грошової компенсації за завдану моральну шкоду.	87
Матяш М. М., Сопов В. М. Методологія застосування загальновідомих психодіагностичних методик під час дослідження моральної шкоди	91

Назаров О. А. Проблемні аспекти застосування спеціальних психологічних знань задля відшкодування моральної шкоди в Україні за наслідками військового збройного нападу Російської Федерації	96
Перова О. В. Проблеми застосування стандартів доказування в цивільному процесі у справах про відшкодування моральної шкоди.	103
Пилипенко Л. В. Розрахунок моральної шкоди під час проведення психологічної експертизи у справах про відшкодування моральної шкоди	108
Підчасов Є. В., Чепелева Н. І. Вивчення емоційних станів у контексті визначення завданої моральної шкоди.	113
Савченко І. О., Бабич С. Л. Деякі проблемні питання психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди	118
Сліпець О. О. Щодо методичних підходів до експертного дослідження психічних страждань	125
Тамакова Т. А. Психологічне діагностування індивідуально-психологічних особливостей та емоційного стану особи у справах щодо відшкодування моральної шкоди.	130
Тіхонова М. А. Етичні, психологічні та правові аспекти можливостей застосування молекулярно-генетичних досліджень (експертиз) під час вирішення прикладних завдань у галузі спорту.	133
Ткаченко Н. М. Сучасні питання судово-психологічного дослідження за позовами про відшкодування моральної шкоди	138
Товкач С. П. Сучасний стан питання групового позову в Україні	145
Фесюнін В. М., Харіна Т. Г. Проблемні питання судово-психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди.	149
Fodor I. Theoretical Aspects of Psychological Judicial Expertise: Compensation for Moral Damages	154
Хавляк Ю. Г., Тульвінська А. Ю. Дослідження проблеми переживання особистістю психотравматичних ситуацій	160
Чепур О. О. Окремі аспекти визначення розміру грошового відшкодування моральної шкоди потерпілому в результаті дії джерела підвищеної небезпеки	164
Чердинцев Ю. Г., Журавльова М. О. Умовний висновок експерта щодо визначення моральних страждань	168
Чиж А. П. Психологічна експертиза як науково-обґрунтований метод установлення завданої моральної шкоди під час розслідування умисного пошкодження майна правоохоронця	174
Шульга А. М. Поняття «моральна шкода» у контексті розуміння природи людини	178
Щелкунов О. М. Втрати здоров'я як складова моральної шкоди та підходи до їх оцінювання з урахуванням вартості життя.	182
Яцина О. Ф. Завдання моральних страждань під час війни: проблема методології психологічної експертизи.	186

Шановні учасники конференції! Колеги!

Радий вітати всіх учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції (за міжнародною участю) «Актуальні питання судової психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди»!

Цей науковий захід відбувається в надскладний час, коли всі українці пліч-о-пліч, кожний на своєму фронті, за підтримки міжнародної спільноти боронять рідну землю, протистоять рашистській навалі.

Ми впевнені у перемозі України, у перемозі добра над злом, світла над темрявою!

Ми робимо й надалі робитимемо для нашої перемоги все можливе, а за потреби — і неможливе.

Наша конференція має не лише важливе наукове значення: вона є символом єдності й незламності науковців, які працюють навіть у складних умовах війни!

Адже запланована на березень 2022 року конференція відбувається сьогодні, незважаючи на повномасштабне військово-втручання загарбників до нашої держави.

У воєнний час тема конференції набула ще більшої актуальності через численні моральні страждання, яких зазнають люди на всій території України від злочинів, скоєних російськими агресорами.

Саме тому цей науковий захід обов'язково мав відбутися!

Ми зібралися разом для того, щоби ретельно дослідити наявне методичне забезпечення судової психологічної експертизи у справах за позовами (зокрема, колективними) про відшкодування моральної шкоди, ознайомитися з теоретичними та практичними напрацюваннями колег, запропонувати нові шляхи подолання нагальних проблем.

Проведення конференцій стало доброю традицією й загальноновизаним діалоговим майданчиком, на якому юристи та психологи, судові експерти та адвокати мають змогу обмінятися думками, набутим досвідом і власними напрацюваннями.

До обговорення питань Всеукраїнської конференції долучилися й фахівці Республіки Молдова, за що ми їм вельми вдячні.

Загалом організаційний комітет прийняв до друку 38 тез наукових доповідей, але охочих узяти участь в обговоренні набагато більше: на жаль, через війну не всі мали таку змогу.

Організаційний комітет і редакційна колегія щиро дякують усім авторам, які виявили зацікавленість та долучилися до проведення Всеукраїнської науково-практичної конференції (за міжнародною участю) «Актуальні питання судової психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди».

Саме завдяки вашій публікаційній активності ми маємо честь провести цей захід.

Вдячний вам усім! Успіхів і наснаги!

*Директор
Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України*

Олександр Ключев

Максим В'ячеславович Агулов,
кандидат психологічних наук, завідувач Донецького відділення
ННЦ «ІСІ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Мін'юсту України,
м. Краматорськ, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0779-1664>;
e-mail: maksimovich111@gmail.com

Марина Леонідівна Міхеєва,
завідувач сектору КПСВД Донецького відділення ННЦ «ІСІ ім. Засл.
проф. М. С. Бокаріуса» Мін'юсту України, м. Краматорськ, Україна;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9949-5810>;
e-mail: mary.mskheeva@ukr.net

Деякі аспекти судової психологічної експертизи щодо компенсації моральної шкоди

Maksym Ahulov, Maryna Mikheieva
**Some aspects of Forensic Psychology Analysis
as for Compensation for Moral Harm**

Анотація. Розглянуто актуальні аспекти визначення компенсації моральної шкоди у контексті сучасної проблематики судово-експертної діяльності. Підкреслено значущість судово-психологічної експертизи щодо оцінки соціально-психологічного контексту психотравмувальної ситуації.

Ключові слова: моральна шкода, судово-психологічна експертиза, моральні страждання, психотравмувальна ситуація.

Abstract. Some theoretical and methodological issues related to the subject specification of forensic psychology analysis in cases of compensation for moral harm and issues of formalizing value of moral harm are outlined.

Keywords: moral harm, mental tension, legal and psychological concepts, formalization of suffering value.

Компенсація моральної шкоди — суперечлива та недостатньо розроблена проблема правового простору України. Значною причиною протиріч є відсутність чіткого алгоритму, який дав би суду змогу адекватно й обґрунтовано визначати розмір компенсації під час розглядання конкретної правової колізії.

У чинному законодавстві України поняття «моральна шкода» визначено як «втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб» [5].

Чинне законодавство окреслює події, які можуть спричинити зміни в психологічній структурі особистості та стати підставою для визначення моральної шкоди: порушення прав людини

(права на майнову або інтелектуальну власність, право на активне громадське життя тощо); приниження її честі, гідності, престижу або ділової репутації; моральних страждань у зв'язку зі змінами фізичного стану, стосунків з оточуючими людьми; у разі настання інших негативних наслідків [5].

На жаль, у сучасній практиці правової діяльності рішення суду найчастіше не містять чіткого обґрунтування розміру компенсації моральної шкоди у грошовій формі. Однією із суттєвих причин зазначеної проблеми є складності щодо визначення ступеня емоційних переживань потерпілого, і (як наслідок) компенсаційної суми, розмір якої залежить від характеру та вагомості завданих людині моральних страждань [6]. На нашу думку, проведення судової психологічної експертизи є суттєвим фактором об'єктивного визначення стресогенності подій, що травмують, рівня і змісту переживань і страждань потерпілого відповідно до індивідуально-психологічних особливостей його особистості.

Вважаємо, що у традиційній методиці розрахунку компенсації моральної шкоди недостатньо уваги приділено врахуванню психолого-фізіологічних чинників для оцінювання фактичних втрат фізичного, психічного здоров'я та деструктивних змін особистості. Поділяємо думку Д. Котова, який вважає, що під час визначення розміру компенсації моральної шкоди слід враховувати:

- індивідуальні (психологічні, фізичні та соціальні) особливості спричинювача шкоди та потерпілого;
- тривалість негативного впливу на потерпілого;
- культурні, релігійні та інші духовні особливості спричинювача шкоди та потерпілого [3].

Детермінантами відповідного обґрунтування компенсації є розуміння сутності та змісту страждання як психічного явища та інтерпретації його в контексті деяких психолого-фізіологічних особливостей внутрішнього світу потерпілої особи [4].

У сучасній зарубіжній та вітчизняній теорії та практиці судово-психологічних експертних досліджень не існує загального підходу до визначення ступеня моральних страждань. Науковці виокремлюють різні необхідні та достатні ознаки для диференціації різних рівнів страждань. В. Єнгаличев та С. Шипшин загальними критеріями визначають глибину та інтенсивність переживань

особистості [1]. А. Южанінова пропонує разом з інтенсивністю переживань урахувати їх тривалість та можливі наслідки психотравми, об'єктивну та суб'єктивну значущість наданого травмувального впливу [7]. А. Калініна пропонує враховувати ступінь і тривалість змін психічної діяльності [2]. Ф. Сафуанов виокремлює рівень проявів змін психічної діяльності та її динамічні особливості [6].

Компетентність експерта-психолога дає змогу диференціювати оцінку потерпілим своїх страждань як таких, що повністю відповідають дійсності, відповідають частково або зовсім не відповідають. Зрозуміло, що важко ставити під сумнів твердження людини про її страждання, оскільки переживання є суб'єктивним особистісним досвідом. Сукупний психологічний аналіз юридично значимої ситуації, адекватний добір методів психодіагностики сприяють визначенню особливостей психічних переживань особистості та допомагають об'єктивувати суб'єктивні висловлювання про них потерпілого.

Проведення психологічної експертизи дає змогу оцінити соціально-психологічний контекст ситуації відповідно до індивідуальних психологічних особливостей підекспертного, виокремити несприятливі психофізіологічні чинники, змодельувати емоційний стан підекспертного та ступінь його впливу на свідомість та поведінку об'єктів дослідження у юридично значущих обставинах, що синтезується у висновках судово-психологічної експертизи та сприяє об'єктивності судових рішень щодо компенсації моральної шкоди.

Перелік джерел посилання

1. Енгальчев В. Ф., Шипшин С. С. Судебно-психологическая экспертиза. Калуга ; Обнинск ; Москва, 1997. С. 156—159.
2. Калинина А. Н. Теоретические и методические основы судебной психологической экспертизы по делам о компенсации морального вреда : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006.
3. Котов Д. В. Критерии определения размера компенсации морального вреда. *Адвокат*. 2004. № 8.
4. Майстер І. Критерії визначення розміру компенсації моральної шкоди. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4.

5. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму ВС України від 31.03.1995 р. № 4 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 30.01.2022).
6. Сафуанов Ф. С., Харитонов Н. К., Дозорцева Е. Г. и др. Компенсация комплексной судебной психолого-психиатрической экспертизы по делам о компенсации морального вреда. *Практика судебно-психиатрической экспертизы*. 2005. № 43. С. 337—347.
7. Южанинова А. Л. Судебно-психологическая экспертиза по делам о компенсации морального вреда. Саратов, 2000.

Дар'я Іванівна Акіменко,
судовий експерт сектору досліджень у сфері інформаційних
технологій Сумського НДЕКЦ МВС України, м. Суми, Україна,
e-mail: happy111289@icloud.com

Загальна проблематика відшкодування моральної шкоди в Україні

Daria Akimenko

General Issues of Compensation for Moral Harm in Ukraine

Анотація. У статті розглянуто питання моральної шкоди та проблеми її відшкодування в Україні. Метою статті є проведення загального аналізу поняття моральної шкоди, окреслення проблем, пов'язаних із відсутністю порядку та критеріїв розрахунку відшкодування.

Ключові слова: моральна шкода, компенсація моральної шкоди, відшкодування, рішення суду.

Abstract. This paper considers the issue of moral harm and the issue of its compensation in Ukraine. The paper purpose is to conduct a general analysis of concept of moral harm, outline issues associated with the lack of procedure and criteria for calculating compensation.

Keywords: moral harm, compensation for moral harm, compensation, court decision.

Відшкодування моральної шкоди є доволі новим способом захисту в цивільному судочинстві України. Під моральною шкодою розуміють втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, завданих фізичній або юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

На сьогодні чинним законодавством України передбачено низку підстав і порядків відшкодування моральної шкоди. Як форми моральної шкоди Цивільним кодексом України закріплено: фізичний біль і страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Практикою визначено орієнтовний перелік критеріїв, за якими можна встановити факт завдання певній особі моральної шкоди, однак ці критерії є загальними. Водночас у разі встановлення факту завдання особі моральної шкоди виникає проблема визначення її розміру. Проблема відшкодування моральної шкоди полягає в неможливості визначити розмір відшкодування, який збігатиметься із завданою шкодою, тому що неможливо визначити суму болю та страждань, яких зазнала особа. Це вирішує суд на власний розсуд.

Однак із 2010 року існує формула компенсації моральної шкоди, розроблена професором О. М. Ерделевським. Вона створена для визначення моральної шкоди, яку могла відчути людина, яка відреагувала на вчинені щодо неї неправомірні дії. Переважно під час розрахунку за цією формулою моральна шкода отримує істотний грошовий вираз, який є вигідним позивачам і не вигідним відповідачам.

Практично ж багато судів не використовують розрахунок моральної шкоди за цією формулою, вважаючи її офіційно не закріпленою в законодавстві України. Але це не зовсім так, адже її було зареєстровано наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2010 р. № 14.1.04 у галузі «Психологічні експертизи». Однак із 2016 року було припинено її застосування: під час винесення ухвал про відшкодування моральної шкоди суди частіше керуються п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4, де зазначено, що розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань, яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат і з урахуванням інших обставин, тобто доволі неконкретно [2].

Водночас довести факт завдання моральної шкоди та визначити її розмір речовим доказом або документально майже неможливо. Тому найбільш прийнятним, адекватним і практично доцільним доказом в такого роду ситуації є показання осіб, які стали свідками того, як особа переносила завдані їй певні страждання.

Зазвичай відшкодування моральної шкоди в Україні є явищем, що важко втілюється у реальність, а якщо це відбувається,

то таке відшкодування є символічним і не виконує компенсаційної функції. Проте за належного обґрунтування доказами своєї правової позиції щодо завданої моральної шкоди після звернення до суду з відповідними вимогами особи мають реальну можливість відшкодувати завдану їм моральну шкоду.

Розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких особа зазнала, та характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо). Крім того, ураховують стан здоров'я особи, якій завдано моральну шкоду. Це також надає неоднозначностей до процесу визначення розміру відшкодування через індивідуальний характер фізичного та психічного стану кожної особи та специфікою впливу на неї різних обставин.

Щодо доцільності призначення судових експертиз із метою вирішення цього питання Закон України «Про судову експертизу» та прийняті на його основі рекомендації дають можливість призначити судово-психологічну експертизу, на розгляд якої можуть бути поставлені питання стосовно індивідуально-психологічних особливостей особи, її емоційних реакцій і станів, особливостей перебігу її психологічних процесів.

Оскільки норми права не містять жодних конкретних рекомендацій із розрахунку розміру моральної шкоди у грошовому вираженні, то суддя зобов'язаний у рішенні про стягнення моральної шкоди зазначати мотиви, що обґрунтовують певний її розмір. Саме у таких випадках для встановлення факту завдання моральної шкоди та визначення розміру грошової компенсації призначають психологічну експертизу [1].

У межах проведення психологічної експертизи експерти-психологи:

- установлюють факт завдання моральної шкоди та страждань;
- установлюють обсяг негативних наслідків та глибину переживань, які виникли після певної події або ж дій третіх осіб;
- визначають розмір завданої моральної шкоди.

Якщо йдеться про психологічну експертизу фізичної особи, то таке дослідження призначають і проводять тільки стосовно

психічно здорових осіб (підозрюваних, обвинувачених, свідків, потерпілих, позивачів, відповідачів).

Якщо фізичній або юридичній особі було завдано шкоду честі, гідності та діловій репутації внаслідок публікації чи поширення неправдивої, недостовірної або неточної інформації, що дискредитує фізичну чи юридичну особу, доцільним є проведення комплексної психолого-лінгвістичної експертизи.

Для проведення судової психологічної експертизи з визначення розміру завданої моральної шкоди судовому експерту-психологу необхідні, установлені судом вихідні дані (чинне рішення суду), а саме щодо:

- 1) установленого ступеня вини спричинювача шкоди (підозрюваного, обвинуваченого, засудженого);
- 2) підтвердження факту події злочину та порушення прав конкретного потерпілого, позивача та ін.

Згідно з ч. 4 ст. 69 та ч. 1 ст. 243 Кримінального процесуального кодексу України експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи та на свій розсуд вирішувати питання права в справі або в кримінальному провадженні, яке розслідується, та встановлювати ступінь винності осіб у справі, вирішувати чи було скоєно злочин чи ні, а також надавати процесуальний статус потерпілого, підозрюваного або інше учасникам справи на власний розсуд тощо [3].

Отже, в Україні відсутній чіткий спосіб для визначення розміру компенсації моральної шкоди, її меж, тому суд зазвичай на власний розсуд вирішує це питання. Часто суди не задовольняють у повному обсязі заявлені позовні вимоги, адже неможливо перевести в грошовий еквівалент розмір моральних і фізичних страждань, тому такий спосіб захисту порушеного права є доволі абстрактним.

Найкраще було б у законі прописати конкретні способи розрахунку та якісь межі дозволеного відшкодування моральної шкоди для захисту порушених прав. Бажано на законодавчому рівні закріпити мінімальний розмір моральної шкоди (наприклад, розраховуючи її через розмір мінімальної заробітної плати). Також слід частіше проводити психологічні експертизи, щоб суди мали змогу оцінювати позовні вимоги не тільки на підставі свого суб'єктивного бачення, а згідно з підтвердженими фактами

та на основі аналогічних попередніх справ, щоб уникнути розбіжностей і корумпованого складника.

Перелік джерел посилання

1. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза у цивільному процесі України (проблеми теорії і практики) : дис. ... канд. псих. наук. Київ, 2004. 182 с.
2. Розов В. І. Судово психологічна експертиза у цивільному судочинстві. *Юридична Україна*. 2003. № 6. С. 27—34.
3. Відшкодування моральної шкоди : метод. рекомен. : Лист Міністерства юстиції України від 13.05.2004 р. № 35-13/797 (утрат. чин.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04 (дата звернення: 30.01.2022).

Наталія Вікторівна Алікіна,
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
психолог-консультант ТОВ «Центр судових експертиз «Альтернатива»»,
м. Київ, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0166-4437>,
e-mail: nalikinav@gmail.com

Сумнівний висновок експерта як актуальна проблема в практиці проведення психологічних досліджень у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди

Natalia Alikina

Doubtful Expert Conclusion as a Topical Issue in the Practice of Psychological Researches in Cases of Claims for Moral Harm

Анотація. У роботі розглянуто проблемні аспекти у застосуванні наукового знання з галузі психології під час вирішення питань, що складають предмет судового розгляду у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди, підкреслено ризик зростання наукової необґрунтованості експертних висновків.

Ключові слова: наукова обґрунтованість, правові аспекти, індивідуальні особливості.

Abstract. The paper considers problematic aspects in the application of scientific knowledge in the field of psychology while resolving issues that are the subject of litigation in cases of claims for moral harm, emphasizes the risk of growing scientific unfoundedness of expert conclusions.

Keywords: scientific substantiation, legal aspects, individual peculiarities.

Похибки, що виходять за межі другорядних експертних помилок (хоча людині й властиво помилятися), нерідко зумовлюють надання консультативних роз'яснень фахівця щодо наукових підстав проведення психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди. Результати аналізу зазначеного різновиду експертних психологічних досліджень за період 2015 — початок 2022 рр. дають змогу говорити про недостатність або відсутність диференційованих уявлень щодо застосування наукового знання з галузі психології у питаннях, які є або стають предметом судового розгляду (зокрема, під час проведення психологічних досліджень у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди).

Зазначена спрощеність уявлень справляє гнітюче враження, ставлячи під сумнів наукову обґрунтованість експертних

висновків, наділяючи ознаками вторинності наукову новизну численних пропозицій і нових підходів щодо розширення спектру експертних завдань та їх вирішення, тобто актуалізує потребу попередження ризику зростання наукової необґрунтованості експертних висновків.

Наявність підстав щодо об'єктивних сумнівів у висновку експерта зумовлює необхідність окреслити вихідні наукові позиції психологічних експертних досліджень у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди. Узагальнюючи наукові дані [1—8], такими вихідними позиціями є:

- «моральна шкода» є оцінною категорією права та співвідноситься із низкою психологічних категорій (наприклад, індивідуально-психологічні особливості суб'єкта/особи, соціально-психологічний контекст життєвих подій суб'єкта/особи, емоційний стан тощо); у психологічному аспекті дефініція «моральна шкода» розкривається через феномени «переживання» та «страждання» людини, які є багатомірними предметами аналізу психологічної науки. Саме ця особливість зумовлює використання спеціальних наукових знань з галузі психології під час розглядання справ у спірних питаннях завдання особі моральної шкоди та її відшкодування;
- проведення експертних психологічних досліджень із зазначених вище питань передбачає дослідження матеріалів справи і безпосереднє обстеження особи (позивача у справі) для встановлення, чи нанесено обставинами, які відомі/досліджуються у справі, психологічну (емоційну) травму цій особі;
- психологічний аналіз обставин справи спрямовано на виявлення суттєво значущих для особистості позивача чинників, що утворюють контекст його життєвих подій із огляду на механізми (чинники) виникнення спірної ситуації та на обов'язкову юридичну кваліфікацію дій відповідача як неправомірних;
- правовий аспект ситуації розглядають як головний причинний чинник завдання особі страждань (завдання моральної шкоди), оскільки будь-які неправомірні дії, скоєні стосовно будь-якої особи, змінюють її життєву ситуацію,

провокуючи надлишкові перешкоди (тобто перешкоди, які виникають у житті особистості без її волевиявлення, без її власного (чи майже без власного) втручання, нав'язуються їй; такі життєві обставини у певних випадках здатні спричинити потужну психологічну травму, вияви якої індивідуалізуються на рівні кожної окремої особи);

- у матеріалах справи, наданих для дослідження, має бути документально підтверджена інформація стосовно обставин, на які посилається позивач, обґрунтовуючи свій позов про відшкодування моральної шкоди; у кожному конкретному випадку така інформація має відповідати специфіці цього випадку;
- психологічний аналіз представлених матеріалів є провідним методом та одним із основних компонентів загальної методики проведення експертних психологічних досліджень; у справах із питань завдання особистості страждань (завдання моральної шкоди) саме за допомогою психологічного аналізу матеріалів справи визначають особливості перебігу життєвих подій особи/позивача, тобто за наявності підстав їх психологічно кваліфікують як емоційно несприятливі, стресові, психологічно руйнівні тощо, а також (за наявності інформації) визначають динаміку емоційно-поведінкових виявів особи/позивача;
- результати психологічного аналізу матеріалів справи включають у верифікацію (перевірку) інших проміжних результатів дослідження (отриманих шляхом застосування психологічних діагностичних методик); у такий спосіб об'єктивують кінцевий результат дослідження (запобігання похибок), який отримується шляхом інтегративного аналізу сукупності даних, що приймають як психологічно значущу інформацію під проведення експертних досліджень; саме ця особливість принципово відрізняє психологічні дослідження у питаннях, що є (чи стають) предметом судового розгляду, від будь-яких інших психологічних досліджень із виконанням діагностичних завдань;
- загальнонаукові та спеціальні наукові (тобто психологічні) методи та методики, що укорінилися у психологічній

діагностичній практиці, є придатними для безпосереднього обстеження особи/позивача для вирішення конкретних завдань експертного психологічного дослідження за умов їх коректного використання; психологічна діагностика у межах питань, що є предметом судового розгляду, не вичерпується лише застосуванням «банку» психологічних діагностичних методик (тестуванням): експертну значущу психологічну інформацію, що є важливою для всебічного визначення особливостей психологічних аспектів життєвих обставин, динаміки емоційного стану та особистісних властивостей особи/позивача, отримують шляхом аналітичного синтезування сукупності психологічних діагностичних даних;

- орієнтовний розмір компенсації моральної шкоди фізичній особі визначають за допомогою методичного підходу, що передбачає структурування експертно значущих даних за чотирма факторами: індивідуальні особливості позивача (потерпілого у справі); обставини, що заслуговують уваги як соціально та психологічно важливих для позивача; ступінь вини потерпілого/позивача (якщо така існує); наявність юридичної кваліфікації дій винного (відповідача у справі);
- обраний підхід відповідає дослідженню соціально-психологічних аспектів феномену морального страждання, ураховуючи специфіку застосування наукового знання з галузі психології у юридичній площині. Тому його після проходження апробації рекомендовано до застосування секцією судово-психологічної експертизи при НКМР Мін'юсту України; цей підхід серед достатньої кількості авторських підходів щодо визначення можливого грошового розміру відшкодування моральної шкоди не абсолютизується, він відкритий для науково-обґрунтованої конструктивної уніфікації;
- тлумачення змісту статей Кримінального та Кримінального процесуального, Цивільного та Цивільного процесуального кодексів України, наведених, наприклад, у позовній заяві як підстави відповідальності відповідача (тобто як підстави відшкодування моральної шкоди позивачеві),

виходять за межі компетенції психолога або експерта як правові питання, що підлягають розгляду лише судом;

- в основу експертного психологічного висновку з питань про визначення можливого грошового розміру відшкодування завданих особі страждань (завданої моральної шкоди) можуть бути покладені лише несуперечливі вихідні дані за наявності юридичної кваліфікації дій сторін; усунення суперечностей у вихідних даних виходить за межі компетенції психолога або експерта; експерт за допомогою психологічного дослідження не може бути арбітром у спірних ситуаціях між сторонами;
- визначення можливого орієнтовного розміру грошової компенсації завданих особі страждань (завданої моральної шкоди) є окремим етапом дослідження внаслідок надання у цій частині завжди тільки ймовірного висновку: вирішення цього питання є прерогативою суду на підставі оцінювання всіх матеріалів справи у сукупності.

Зазначене вище визначає методологію психологічних досліджень у справах щодо встановлення наявності/відсутності завдання певній (потерпілій) особі моральної шкоди (страждань) із визначенням можливого розміру її компенсації як умову запобігання об'єктивних сумнівів у науковому обґрунтуванні експертного висновку.

Перелік джерел посилання

1. Алікіна Н. В. Надлишкові перешкоди у житті особистості: соціальні та психологічні аспекти. *Психологія на перетині тисячоліть* : зб. наук. пр. учасн. п'ятих Костюків. читань. У 3 т. Т. 1. Київ, 1998. С. 37—42.
2. Алікіна Н. В. Ущемление личности (некоторые правовые и психологические аспекты). *Криминалистика и судебная экспертиза* : Междуведом. науч.-метод. сб. Киев, 2003. Вып. 51. С. 196—205.
3. Алікіна Н. В. Руйнівний досвід: суб'єктивне бачення. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. ст. Київ, 2006. Вип. 13 (16). С. 61—71.
4. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва, 1984. 200 с.

5. Дженікс М., Кей Р., Бредді Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / пер. з англ. Київ, 1997. 624 с.
6. Палиюк В. П. Моральний вред. Возмещение морального (неимущественного) вреда : монография. Київ, 2000. 272 с.
7. Фуллер Лон Л. Мораль права / пер. з англ. Київ, 1999. 231 с.
8. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда в России и за рубежом. Москва, 1997. 240 с.

В'ячеслав Георгійович Андросюк,
кандидат психологічних наук, професор, провідний науковий
співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного
забезпечення Національної академії внутрішніх справ, м. Київ, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9106-2586>, e-mail: slava1947@ukr.net

Установлення моральної шкоди: право та психологія

Viacheslav Androsyuk

Establishment of moral damage: law and psychology

Анотація. Окремлено деякі теоретико-методологічні питання, пов'язані з конкретизацією предмета судової психологічної експертизи у справах про відшкодування моральної шкоди, та проблеми формалізації вартості моральної шкоди.

Ключові слова: моральна шкода, психічна напруженість, правові і психологічні поняття, формалізація вартості страждання.

Abstract. Theses are devoted to outlining some theoretical and methodological issues related to the specification of the subject of forensic psychological examination in cases of compensation for moral damage and the problem of formalizing the value of moral damage.

Keywords: moral damage, mental tension, legal and psychological concepts, formalization of the value of suffering.

Проблема змісту категорії «моральна шкода», критеріїв її констатації та вимірювання була, є і залишається однією з наріжних, «довічних» проблем міждисциплінарних наукових дискусій і юридичної казуїстики. Дотичність векторів об'єктивної конкретики права та суб'єктивної багатовимірності психологічної феноменології змушує раз-по-раз здійснювати спроби пошуку критеріїв зазначеної дотичності. Цілком зрозумілими є намагання правників надати чіткої визначеності поняттям, які характеризують суб'єктів та суб'єктивну сторону діянь, максимально наблизити їх психологічні складові до можливості надати об'єктивну юридичну оцінку. Проте, без залучення до цього процесу фахового психологічного знання, годі й мріяти про досягнення прийняттого міждисциплінарного компромісу. Висловлюючи безумовну солідарність із О. Ситковською про те, що правові дефініції не мають подвійного (психолого-юридичного) змісту, а є винятково юридичними, без належної психологічної компоненти [1, с. 13–14], проте вважаємо доцільним зважати на сучасне наукове розуміння низки застарілих правових термінів — «сильне душевне хвилювання» (стрес, афект, фрустрація), «особлива жорстокість»

(вона або є, або немає), «обмеження волі» (свободи, адже воля — здатність свідомого контролю поведінки), «убивство через необережність» (необережне завдання смерті) тощо. Зрештою, усунути з-поміж пом'якшувальних обставин лицедійне «щире каяття», особливо знущальне з вуст злочинця-рецидивіста.

Зазначене вище цілком стосується предмета обговорення, а саме — моральної шкоди. Вагомість феномена складно переоцінити, про що свідчить не лише цивільно-правова судова практика, а й ретельна увага науковців — правників і психологів (Л. Корчевна, С. Шимон, В. Паліюк, М. Сіроткіна, О. Андрієнко, В. Примак, О. Сліпченко, О. Ерделевський, І. Забара, Т. Савкіна, Т. Єгорова, О. Сліпець). Передусім доцільно визначити семантичне поле самого поняття «моральна шкода». Термін «моральна» у царині правників традиційно ототожнюють із терміном «психологічна». Уважаємо подібне недоречним з огляду на те, що право і мораль — це базові системи регуляції поведінки, кожна з яких відображає моделі поведінки або ж закріплені у відповідних законах («право»), або ж узагальнені в суспільній свідомості та диференційовані в окремих соціальних страхах («мораль»). Натомість, науково-обґрунтованим вважаємо закріплення поняття «психологічна шкода», що відображає ступінь ураженості системи особистісних диспозицій потерпілого — його цінностей, самооцінки, емоційної сфери (станів, переживань, страждань), очікувань, ставлень, мотивів тощо.

Загалом, будь-які наслідки діяння щодо потерпілого спричиняють психічну травматизацію різного ступеня інтенсивності та типу прояву. Щодо цього вважаю очевидно недостатньою увагу юрисдикційної практики до моральної (психологічної) шкоди, яка, по-перше, може виступати як показник ступеня небезпечності вчиненого правопорушення, а, по-друге, може бути доволі ефективним психотерапевтичним заходом для потерпілого, незалежно від кваліфікації діяння. Останнє має сенс у зв'язку із тим психологічним фактом, що, наприклад, призначення покарання за кримінальне правопорушення у вигляді позбавлення свободи особисто для потерпілого не є компенсатором його психічної травми, амортизація якої повинна бути персоніфікованою. Натомість призначене судом покарання — це, імовірно, суспільне реагування на правопорушення шляхом застосування законодавства,

без урахування інтересів потерпілого. Проблемами, що виникають під час визначення вартості моральної (психологічної) шкоди, можна пояснити системність критичного оцінювання суддями відповідних висновків судово-психологічних експертиз і фактичну відсутність повноти заявленої компенсації в судових рішеннях.

Ураховуючи вагомість емоційної складової, яка супроводжує деформацію сталих особистісних диспозицій, цілком прийнятним є узагальнення саме негативної емоційної напруженості як кваліфікаційної ознаки у відповідних статтях законодавства, що регулює відповідальність за настання цієї шкоди. До речі, щодо цього Верховний Суд України в Постанові № 818/607/17 дійшов такого висновку: «Психологічне напруження, розчарування та незручності... можуть свідчити про заподіяння моральної шкоди». Зазначене дає змогу обґрунтувати внесення коректив до ст. 23 ЦК України [2], зокрема — викладення її в такій редакції:

«Стаття 23. Відшкодування психологічної шкоди

1. Особа має право на відшкодування психологічної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

2. Психологічна шкода полягає:

1) у переживанні фізичного болю та психічних страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у негативній психічній напруженості, якої фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у негативній психічній напруженості, якої фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у приниженні честі й гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи».

Отже, значущість відшкодування психологічної шкоди, її виховний і корекційний потенціал зумовлено, з одного боку, фактом її обов'язкового визнання щодо потерпілих, а з іншого — вартістю відшкодування. Саме питання про компенсацію психологічної шкоди у відповідному матеріальному (грошовому) еквіваленті, механізм якої передбачено ст. 81 ЦПК України, зазвичай є доволі чутливим. Його вирішення, як, згодом, і прийняття до розгляду в суді психологічної шкоди, не виключає можливості залучення

висновку судово-психологічної, судової психолого-психіатричної експертизи. Остаточне рішення з питання компенсації психологічної шкоди суддя виносить за власним переконанням, суб'єктивним за природою, і воно далеко не завжди є адекватним наслідком події.

У справах про компенсацію психологічної (моральної) шкоди в сучасній судовій практиці основним доказом завдання шкоди зазвичай є медичні довідки або висновки судово-медичного експерта про захворювання чи тілесні ушкодження, пов'язані з неправомірними діями винної особи, або покази свідків. Однак ми згодні із зауваженням В. Полянської [3], яка солідарна з О. Ерделевським і вважає, що психологічні страждання не тотожні фізичній шкоді, яка полягає у негативних змінах в організмі людини, перешкоджаючи їй оптимальному біологічному існуванню. Тому в експертології проблем моральної (психологічної) шкоди вкрай важливим є питання методології визначення не стільки феномена шкоди, скільки її вартості. Узагалі, спроби формалізувати психологічні чинники поведінки особистості, особливо у сфері нормативності й визначеності, варті всілякої прихильності. Прикладом такого роду формалізації є методика визначення вартості моральної (психологічної) шкоди О. Ерделевського, особливо її вітчизняна модифікація, відома як методика 14.1.75 — Методика визначення розміру моральної (немайнової) шкоди, що підлягає відшкодуванню (І. Покотило, Т. Траверсе, І. Данилюк, В. Скілков). На нашу думку, зазначена Методика (через відсутність наразі чогось більш ефективного), безумовно, має право не лише на існування, а й на подальший розвиток і вдосконалення. Тим незрозумілішими є спроби її надкритичного аналізу [4], який дуже нагадує сумнозвісні замовні публікації часів комуністичного режиму, не дуже компетентні з огляду на науковість, але вкрай догматичні. Авторка публікації «Методика 14.1.75 або “плоди отруйного дерева”» не розуміє, що майже усі експертні висновки в такій тендітній галузі, як психологія, мають імовірнісний характер, вони завжди індивідуалізовані, що, безумовно, стосується будь-якого психологічного інструментарію. На жаль, окрім «отруйних крапель» безграмотної балаканини, критика Методик визначення розміру психологічної шкоди не містить креативних пропозицій, а висновки високих інстанцій (ВС у справі

№ 752/17832/14-ц від 15.12.2020 р.) у частині «відшкодування моральної шкоди має бути достатньо для... розумного задоволення потреб потерпілої особи» дуже нагадує прагнення комуністів виховати у громадян «розумні потреби».

Підсумовуючи зазначене вище, необхідно констатувати, що подальші активні наукові розвідки в галузі методології експертизи виразності психологічної шкоди та відшкодування її вартості суттєво сприятимуть наближенню практики урахування інтересів людини як пріоритету реальних цивілізованих правовідносин в Україні.

Перелік джерел посилання

1. Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности. Москва, 1998. 272 с.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/435-15/ed20220101#Text> (дата звернення: 01.02.2022).
3. Полянская В. А. Психологический компонент морального вреда как предмет судебно-психологической экспертизы. *Вопросы криминалистики и судебных экспертиз*. 2007. №1 (36). С. 59—65.
4. Пилипенко Л. В. Методика 14.1.75 або «плоди отруйного дерева». URL: https://protocol.ua/ru/metodika_14_1_75_abo_plodi_otruynogo_dereva (дата звернення: 01.02.2022).
5. Казміренко Л. І., Мартенко О. О. Кримінальний кодекс України: психологічний аналіз кримінально-правових понять. Київ, 2007. 147 с.

Олександр Маркович Бандурка,
доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії
правових наук України, заслужений юрист України, Харківський
національний університет внутрішніх справ МВС України,
м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0240-5517>,
e-mail: radnik_hnuvs@ukr.net

Правові чинники впливу на посягання проти статевої свободи та статеві недоторканості дітей

Oleksandr Bandurka

Legal Factors Influencing Encroachment on Sexual Freedom and Sexual Integrity of Children

Анотація. У тезах розглянуто специфіку та напрями правового захисту дитини в Україні. Визначено нормативні акти, якими врегульовано правовий статус дитини. Розглянуто дефініції «статева свобода», «статева недоторканість» і «статева мораль». Наголошено, що охорона прав і свобод дитини має бути найвищим пріоритетом кожної держави.

Ключові слова: правовий захист, дитина, нормативні акти, правовий статус, статева свобода, статева недоторканість.

Abstract. This paper considers specifics and directions of legal protection of children in Ukraine. Normative acts regulating legal status of child are determined. Definitions of sexual freedom, sexual integrity and sexual morality are considered. It was emphasized that protection of rights and freedoms of child should be the highest priority of every state.

Keywords: legal protection, child, regulations, legal status, sexual freedom, sexual integrity.

У сучасних умовах функціонування Української держави, коли доволі поширено кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я людини (зокрема, тероризму, екстремізму, різних соціальних і політичних конфліктів) питання захисту прав і свобод дитини набувають особливої актуальності.

Розглядаючи питання судової психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди, завданої під час вчинення посягань проти статевої свободи та статеві недоторканості дітей, необхідно враховувати правові чинники впливу на такого виду кримінальні правопорушення, оскільки 2021 року зареєстровано понад 400 кримінальних правопорушень із посяганнями на статеву свободу та статева недоторканість дітей.

Діти — це особлива соціально-демографічна група населення, яка має свої специфічні потреби, інтереси та права, але ще

недостатньо спроможна обстоювати і захищати їх перед суспільством. Дитина є самостійним суб'єктом права, на неї поширюється весь комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини.

Кримінально-правовий захист дитини містить декілька напрямів. По-перше, це захист дитини від кримінального впливу сторонніх людей і соціального середовища; по-друге, диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності й покарання осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, але ще не досягли повноліття; по-третє, це застосування передбачених законом санкцій до осіб, які вчинили злочин проти дитини. Такими кримінальними правопорушеннями, зокрема, є посягання, спрямовані проти: 1) новонародженої дитини; 2) малолітніх; 3) особи, яка не досягла статевої зрілості; 4) дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволено працевлаштування; 5) осіб, які не досягли 16-річного віку; 6) неповнолітніх; 7) неповнолітніх або непрацездатних дітей, які перебувають на утриманні батьків, тощо.

Правовий статус дитини регулюють такі нормативними актами, як Загальна декларація прав людини (1948), Декларація прав дитини (1959), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966), Конвенція про права дитини (1989), Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом (1975), Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон України «Про охорону дитинства» тощо.

У національному законодавстві (а саме у п. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України) визначено, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття [1]. Тобто ця норма дає визначення поняття дитини як учасника сімейних відносин.

Визначення об'єкта статевого кримінального правопорушення історично ґрунтується на поглядах П. Люблинського: до таких належать злочини, спрямовані на задоволення своєї статевої пристрасті чи іншої особи, які за своїм об'єктивним характером порушують соціальний уклад статевого відносин [2].

Останнім часом вітчизняне кримінальне право поповнилося новими розробками родового об'єкта статевого злочинів. У концепції, розвинутій О. Джужею, зміст родового об'єкта статевого

злочинів становлять «статева свобода», «статева недоторканість» і «статева мораль» [3]. І. Бандурка під статевою недоторканістю розуміє такі суспільні відносини у сфері сексуального життя, що визначають абсолютну заборону вступу у статеві зносини з іншими особами [4]. Недоторканими у статевому розумінні є як неповнолітні, нездатні через певні фізичні та психічні вади реалізувати свою статеву свободу, так і неповнолітні до досягнення ними 16-річного віку або статевої зрілості.

Існує думка, що статеві злочини проти неповнолітніх посягають на декілька об'єктів, тому необхідно встановлювати основний безпосередній об'єкт, який і розкриває зміст цього злочину. Висловлюють різні, іноді суперечливі думки щодо соціальних утворень, яким завдається злочинна шкода від розбещення неповнолітніх. С. Косенко вважає, що йдеться про захист нормального статевого розвитку дитини і підлітка.

Ширше визначають безпосередній об'єкт розбещення неповнолітніх В. Гончаренко і П. Андрушко, розуміючи під ним звичайний у суспільстві уклад щодо відносин, пов'язаних із статевим вихованням молоді, спрямованих на нормальний розвиток неповнолітніх, на формування їхніх поглядів у сфері сексуальної культури та поведінки відповідно до вимог цивілізованого суспільства.

За логікою А. П. Шеремета, зазначений злочин порушує нормальний фізичний і психічний розвиток неповнолітніх, морально розбещує їх, пробуджує в них ранню статеву схильність, розвиває неправильне (із погляду моралі) уявлення про статеві відносини, а інколи й відхилення від природних норм статевого життя (гомосексуалізм та інші тенденції) [5].

Охорона прав і свобод дитини має бути найвищим пріоритетом кожної держави. Це стає особливо актуальним у сучасних умовах, коли побудова правової держави та розвиток демократичного громадського життя передбачають визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, насамперед життя, здоров'я, свободи, честі, гідності, прав та інтересів особистості.

30 травня 2018 р. Кабінет Міністрів України Постановою № 453 затвердив Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021 року». Метою Програми було забезпечення

послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів і пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016—2021), а також досягнення Цілей сталого розвитку, затверджених Резолюцією Організації Об'єднаних Націй № 70/1 «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» стосовно дотримання прав дітей.

Проблема педофільії — одна з найактуальніших проблем сучасності в сфері захисту дітей. Сексуальне насильство над дитиною — це насильство дорослої людини або старшого підлітка над дитиною з метою сексуальної стимуляції. Сексуальне насильство полягає у залученні дитини в сексуальні дії, спрямовані на фізичне задоволення людини, яка здійснює насильство, або на отримання нею прибутку. До форм сексуального насильства над дитиною належать також пропозиція або примушування дитини до сексуальних дій (незалежно від результату), демонстрація дитині геніталій, демонстрація дитині порнографії, сексуальний контакт з дитиною, фізичний контакт із геніталіями дитини, розглядання геніталій дитини без фізичного контакту, використання дитини для виробництва дитячої порнографії тощо. Можна вважати, що це особлива категорія злочинів, яка не лише завдає шкоди фізичному здоров'ю дітей. Такі злочини спричиняють тяжкі моральні травми, які можуть у подальшому призвести до вкрай негативних психічних і психологічних наслідків для дитини, вони визначаються надзвичайною аморальністю дій і, користуючись безпорадним станом жертви, цинічно порушують її статеву свободу та недоторканість. Дослідження свідчать, що дуже часто такі дії вчиняють близькі дитині особи (батьки, особи, які їх замінюють, працівники медичних та освітніх установ та організацій). Найчастіше дітей спокушають їхні близькі або оточуючі (лише 10 % педофілів — незнайомі дитині особи). Варто зауважити, що жертвами злочинців-збоченців в особі батьків і вітчимів у низці випадків є діти в сім'ях зі значною різницею у віці між подружжям. До таких сімей необхідно ставитися з особливою ува-

гою, адже співвідношення вчинених і зареєстрованих злочинів такого типу становить п'ятнадцять до одного.

А. О. Джу́жа констатує: «Проблема насильства над дітьми та його наслідків є актуальною в контексті міжнародної кримінологічної науки. Розв'язання зазначеної проблеми потребує розроблення нових дослідницьких програм, оригінальних методологічних підходів і пильної уваги до специфіки психотерапевтичної та психокорекційної роботи з дітьми, які мають такий досвід». Він також надає дані американських науковців, які, дослідивши 747 осіб, які вчинили сексуальні злочини, встановили, що 76 % із них у дитинстві самі зазнали сексуального насильства. Тобто можна констатувати спадкоємність поведінки (зворотна реакція) [6].

Усі держави в світі вживають різних заходів із протидії цьому, але на практиці картина істотно в позитивному напрямку змінюється дуже повільно. Дітей продовжують убивати і гвалтувати. Можна зробити висновок, що для того, щоб не програти боротьбу за спокійне і безпечне майбутнє наших дітей, усім країнам необхідно спільно докласти ще багато зусиль і діяти більш координовано та ефективно.

Перелік джерел посилання

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. Київ, 2003. 75 с.
2. Люблинский П. И. Преступления в области половых отношений : монография. Москва ; Ленинград, 1925. С. 21.
3. Джу́жа О. М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством : монография. Київ, 2009. С. 32.
4. Бандурка І. О. Захист дитинства в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади : монография / за наук. ред. д-ра юрид. наук, професора О. М. Литвинова. Харків, 2017. 432 с.
5. Світличний О. Доктринальне визначення об'єкта злочину розбещення неповнолітніх. *Публічне право*. 2013. № 2 (10). С. 138.
6. Джу́жа А. О. Віктимологічне запобігання сексуальному насильству щодо дитини. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 4 (101). С. 179–187.

Юлія Миколаївна Бойчук,
судовий експерт сектору досліджень у сфері інформаційних технологій
Львівського НДЕКЦ МВС України, м. Львів, Україна,
e-mail: julikaboy@gmail.com

Дослідження у справах за позовом про відшкодування моральної шкоди в судово-психологічній експертизі неповнолітніх, які постраждали внаслідок сексуального насильства

Yuliia Boichuk

Investigation in Cases on a Claim for Compensation for Moral Harm in Forensic Psychology Analysis of Minors Suffered as a Result of Sexual Violence

Анотація. У статті підкреслено, що залежно від особистого сприйняття психотравмувальної події, її наслідки для дитини можуть коливатися від значних до катастрофічних. Експертне завдання, що впливає з цього, дає змогу слідству і суду звернутися не лише до правопорушника, а й до жертви, оскільки психологічна травма, що не є тотожною «моральній шкоді», лежить в основі «моральних страждань».

Ключові слова: сексуальне насильство, неповнолітні, моральні страждання, діагностика, компетенція.

Abstract. This paper emphasizes that depending on personal perception of a traumatic event, its consequences for the child can range from significant to catastrophic. Resulting expert task allows investigating bodies and court to address not only the offender but the victim, as psychological trauma that is not identical to moral harm underlies moral suffering.

Keywords: sexual violence, minors, moral suffering, diagnosis, competence.

Останнім часом різко зросла кількість справ за фактами вчинення сексуального насильства щодо малолітніх і неповнолітніх осіб. У першу чергу слідство цікавить встановлення здатності потерпілих до сприйняття юридично значущої інформації, її збереження та правильного відтворення, а також здатності потерпілої особи до правильного розуміння характеру та значення скоєних проти неї дій та чинити опір. Проте, наразі органами досудового слідства чи судового розгляду ставиться питання про те, чи є ситуація психотравмувальною для особи, а також чи дії підозрюваних/обвинувачених спричинили особі «психологічну травму».

Насильство здатне зруйнувати розвиток основних сфер діяльності дітей-підекспертних, дестабілізуючи цим структуру незрілої особистості. Це призводить до дезадаптації, глибина якої залежить від ступеня та глибини завданої шкоди

та індивідуально-психологічних особливостей (зокрема, потенціалу подолання екстремальних ситуацій). Отже моральна шкода як предмет судової психологічної експертизи визначається потребами слідчої та судової практики, вона впливає з кримінального закону та обумовлена реальністю негативних змін, що виникають у дітей — жертв сексуального насильства [1].

Коли обговорюється вплив, який може мати сексуальне насильство на дітей, спеціалісти-практики часто виокремлюють поняття «травма», «травматизація» чи «посттравматичний стресовий розлад», «розлади адаптації» як психологічні чинники моральних страждань, які вірогідно спостерігатимуться у дітей потерпілих від сексуального насильства.

Такі наслідки моральної шкоди як порушення нормальних життєвих зв'язків, порушення відносин із оточуючими людьми та інші негативні наслідки фахівці у сфері психічного здоров'я та експерти-психологи можуть оцінювати за критеріями якості життя чи адаптивної поведінки. Прикладом є американський діагностичний і статистичний посібник із психічних розладів *DSM-V*, де визначено психологічні ознаки посттравматичного стресового розладу, які важливо враховувати судовому експерту під час оцінювання ступеня інтенсивності психічних (на моральному рівні) страждань: пролонгованості, тимчасовості (зворотності), глибини та діапазону, а також їх відтворення у висновку експерта у справах щодо завдання моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Отже сексуальне насильство призводить до різноманітних емоційних, когнітивних, поведінкових і соматичних проблем, що зберігаються довгі роки, і серйозно погіршують психологічне здоров'я та соціальні відносини [2].

Під час проведення цього предметного виду експертизи слід урахувати інтереси дітей, які описані у Рекомендаціях ООН щодо правосуддя у справах, пов'язаних із дітьми — постраждалими та свідками злочинів. Вочевидь, що психодіагностика та інтерв'ювання дитини в Зеленій кімнаті дасть змогу запобігти ретравматизації її психіки завдяки спеціальним методикам і психологічно комфортній атмосфері, а також технічному оснащенню, що проводить відеозапис спілкування з дитиною та дає змогу надалі використовувати його для ведення слідства без проведення повторних допитів. Також важливо отримати

інформовану згоду від одного з батьків або особи, яка має опікунські обов'язки, а також згоду/дозвіл від самої дитини.

В. Ф. Енгаличев і С. С. Шипшин зауважують, що до компетенції експерта-психолога належать: встановлення психологічних компонентів моральних страждань (змін психічної діяльності); дослідження індивідуально-психологічних особливостей потерпілого; виявлення наявності причинно-наслідкового зв'язку між встановленими змінами психічної діяльності та діями (бездіяльністю) заподіювача шкоди. Водночас до компетенції експерта-психолога не належать: визначення фізичних страждань; встановлення факту моральної шкоди та моральних страждань; віднесення виявленого та описаного психічного стану до певної нозологічної групи; визначення розмірів компенсації моральної шкоди [3].

У наш час в Україні судовий експерт-психолог визначає орієнтовний розмір компенсації завданих особі психічних страждань (у юридичному значенні — моральної шкоди), оскільки остаточне рішення цього питання приймає суд, який керується засадами розумності та справедливості. Процедура розрахування орієнтовного розміру відшкодування моральної шкоди проводять з урахуванням даних науково-методичної літератури, а також досвіду сучасної практики судово-психологічних досліджень у справах про відшкодування моральної шкоди [4].

Також В. Ф. Енгаличев і С. С. Шипшин підкреслюють, що дотепер не приділялося достатньої уваги експертизі моральної шкоди, завданої малолітньому/неповнолітньому, та наголошують на актуальності такого виду дослідження [3]. Характер впливу гострої та хронічної психотравми для психічного розвитку дитини є предметом дослідження під час проведення експертизи малолітнього/неповнолітнього у справах щодо завдання моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди.

Закон не вказує на вікові обмеження в реалізації права на відшкодування моральної шкоди. Серед заходів, спрямованих на повне чи максимально можливе відновлення благополуччя дитини, важливим є забезпечення права на відшкодування моральної шкоди, завданої неправомірними діями. Правові норми, які регулюють відшкодування моральної шкоди дорослим та дітям, єдині.

Метод спрямованого спостереження застосовують протягом усіх етапів експертної бесіди, його використання надає значущу інформацію про індивідуально-психологічні особливості потерпілих. Судово-психологічна експертиза малолітніх/неповнолітніх із питань визначення моральної шкоди дає змогу вирішити юридично значуще питання щодо психологічного факту існування чи відсутності у малолітнього/неповнолітнього суттєвих моральних страждань внаслідок подій у конкретному кримінальному провадженні.

Тому ми стисло висвітлили основні практичні завдання, що виникають у процесі виконання судово-психологічної експертизи малолітньої/неповнолітньої особи, потерпілої від сексуального, фізичного та психічного насильства. Накопичення досвіду написання висновків експерта удосконалять процес виконання експертиз у цивільних позовах за кримінальним провадженням за ч. 2, 3 ст. 149, ч. 3, 4 ст. 152, ч. 3, 4 ст. 153, ст. 154—156, ч. 2, 4 ст. 301, ч. 3, 4 ст. 302, ч. 3, 4 ст. 303 Кримінального кодексу України.

Перелік джерел посилання

1. Шипшин С. С. Исследование «морального вреда» в судебно-психологической экспертизе несовершеннолетних. *Коченовские чтения «Психология и право в современной России»* : сб. тез. участ. Всерос. конф. по юрид. псих. с междунар. участ. Москва, 2010. 286 с.
2. Рібейро С. Ф., Стратен Понтос ван дер Д. Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Краща практика документування сексуального насильства як злочину або порушення міжнародного права. 2017 URL: https://womenua.today/UWC-library/unwomen/37-International_Protocol_2017_2nd_Edition_UKR.pdf (дата звернення: 28.01.2022).
3. Енгаличев В. Ф., Шипшин С. С. Практикум по судебно-психологической экспертизе. Калуга, 2013. 288 с.
4. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики. Москва, 2007. 320 с.

Олександр Леонідович Вакуленко,
кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри
загальної психології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5907-8262>,
e-mail: oleksandr.vakulenko@gmail.com

Аліна Сергіївна Проскурня,
кандидат психологічних наук, асистент кафедри психодіагностики
та клінічної психології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7674-5602>,
e-mail: proskurnia.alina@gmail.com

До проблеми компенсації моральної шкоди, завданої особистості чи громаді

Oleksandr Vakulenko, Alina Proskurnia
On the Issue of Compensation for Moral Harm Caused
to an Individual or Community

Анотація. У тезах окреслено основні аспекти компенсації моральної шкоди, завданої особистості чи громаді. Викладено досвід успішного практичного вирішення цієї проблеми фахівцями Асоціації психологів України у зв'язку зі зверненням постраждалих у Васильківській трагедії.

Ключові слова: екологічне право, моральна шкода, фінансовий еквівалент компенсації, методика визначення.

Abstract. This paper outlines the aspects of compensation for moral harm caused to an individual or community. Experience of successful practical solution of this issue by the of the Association of Psychologists of Ukraine in connection with appeals of the victims of Fire at the oil depot in Vasylkiv district is presented.

Keywords: Environmental law, more harm, financial equivalent of compensation, determination method.

Тривалий час під час визначення моральної шкоди недостатньо мірою враховувалася психологічна складова: зокрема, відсутнє психологічне обґрунтування коефіцієнту індивідуальних особливостей потерпілого, а відтак невмотивованим виглядає визначення ступеня моральних страждань. Сучасна психометрична діагностика, комплексні методики виявлення ознак психотравми та постстресового розладу дають змогу об'єктивно оцінити ступінь та міру завданих потерпілому моральних страждань, на основі чого має бути встановлено факт завдання моральної шкоди та визначено розмір її компенсації.

Ситуація ускладнюється у випадку групових позивів, коли кількість потерпілих є настільки численною, що доволі складно

обстежити всю групу. У таких випадках ми пропонуємо створювати репрезентативну вибірку постраждалих, за всіма критеріями співвідносно з генеральною сукупністю.

За останні роки в Україні почастішали випадки порушень екологічного права громадян, гарантованого Конституцією. До Асоціації психологів України надходять запити від людей, постраждалих внаслідок техногенних катастроф та екологічних лих, які об'єднуються в громади задля захисту своїх прав.

Зупинимо увагу на важливих психологічних аспектах порушень екологічного права в Україні, насамперед — на соціально-психологічному аспекті, що передбачає:

- 1) знецінення людського капіталу внаслідок нехтування законними правами громадян на безпеку довкілля (повітря, вода, харчування, нормальні умови існування та праці) та на захист цих своїх законних прав;
- 2) накопичення дистресового досвіду українським соціумом (а відтак поглиблення негативних соціально-психологічних характеристик — екстернального локусу контролю, ексективності, зневіри у можливості правового вирішення конфліктів; схильності до стихійного анархічного спротиву);
- 3) поширення девіантних моделей поведінки (прояви насильства, ксенофобії, агресії) як реакція на завдану та некомпенсовану моральну шкоду, з іншого боку — соціальна пасивність, відсторонення від суспільних справ.

Однак існує також позитивний момент: створення громад, метою яких є взаємопідтримка та обстоювання своїх порушених прав; активізація процесу розбудови громадянського суспільства.

Другий аспект проблеми — медикопсихологічний. Йдеться про організацію груп раннього реагування на випадки порушення екологічного права задля мінімізації психотравм та запобігання розвитку постстресового синдрому, а також про прогнозування соматизації великих груп населення внаслідок екологічних і техногенних катастроф.

Третім аспектом є психодіагностичний (тісно пов'язаний із правовим), що передбачає визначення ступеня й міри моральних страждань, завданих членам постраждалих громад. Саме це, як

зазначено вище, має бути підставою для встановлення факту моральної шкоди в суді та відповідної монетизації.

Зосередимо увагу на останньому аспекті. Вирішення питання компенсації моральної шкоди сприятиме поліпшенню ситуації взагалі. Безвідповідальність і безкарність промислового олігархату, байдужість із боку держави, неврегульованість законодавчих основ із реальним судочинством поглиблюють кризові суспільні тенденції та привертають пильну увагу соціальних психологів.

Фахівці громадської організації (ГО) «Асоціація психологів України» розробляли саме психодіагностичний аспект як ключовий у розв'язанні проблеми. Наприкінці 2017 року до нас звернулася ГО «Фонд подолання наслідків Васильківської трагедії» із проханням допомогти у встановленні факту моральної шкоди, завданої громаді, та відповідної компенсації. Оскільки факт завдання моральної шкоди встановлює лише суд, нашим завданням було встановити наявність та глибину моральних страждань потерпілих та виявити рівні вираженості посттравматичного стресового розладу.

Перед нами постало складне та цікаве завдання, пов'язане, по-перше, з великим обсягом вибірки (3048 постраждалих); по-друге, із відсутністю на той час необхідного інструментарію, який ми вирішили створити, дотримуючи усі теоретичні та методологічні вимоги. У результаті ми розробили методiku розрахунку завданої моральної шкоди з можливістю подальшої конвертації у грошовий еквівалент. Базуючись на Цивільному кодексі України та загальній судовій практиці, під час виведення формули монетизації було використано:

- коефіцієнти патернів психологічних ознак дискомфорту;
- коефіцієнт суб'єктивної оцінки травматичності події;
- коефіцієнт оцінки психологічної травматичності фахівцем;
- коефіцієнт тривалості невизначеної ситуації, що поглиблює наслідки посттравматичного стресового розладу.

За грошову основу було взято середнє від суми мінімальних заробітних плат за час, що минув від техногенної катастрофи.

Кожному коефіцієнту було присвоєно низький, середній або високий рівень психологічної травматичності (у разі відсутності

змін внаслідок психотравмувальної події значення коефіцієнту дорівнювало нулю).

Оскільки суб'єктом відшкодування у нашому випадку постає група, ми прийняли рішення створити репрезентативну вибірку з метою екстраполяції отриманих даних на генеральну сукупність.

Отримані дані ми аналізували та обраховували за допомогою статистично-математичних методів і таблиці переведення первинних даних у коефіцієнти.

Оскільки об'єктивне визначення глибини та міри моральних страждань є безпосередньою підставою для встановлення факту завдання моральної шкоди, то компенсацію моральної шкоди пропонуємо визначати за формулою:

$$M = mzp \times d \times ((pts + ex)/2) \times t, \quad (1)$$

де: M — розмір відшкодування моральних збитків, завданих особі;

mzp — середнє від суми мінімальних заробітних плат за час, що минув від техногенної катастрофи;

d — коефіцієнт патернів психологічного дискомфорту;

pts — коефіцієнт суб'єктивної оцінки психологічної травматичності події;

ex — коефіцієнт оцінки психологічної травматичності події фахівцем;

t — часовий коефіцієнт.

Отже, орієнтовний розмір компенсації і є умовним грошовим еквівалентом завданої потерпілій особі моральної шкоди.

Етапи дослідження, критерії розробки опитувальника діагностики глибини моральних страждань, алгоритм визначення психологічних коефіцієнтів як складових остаточної формули монетизації, а також обґрунтування обраних нами методик докладно описано у виданому нами навчально-методичному посібнику [1].

Варто зазначити, що вперше в українській судовій практиці було виграно груповий позив постраждалих від техногенної катастрофи: члени ГО «Фонд подолання наслідків Васильківської трагедії» отримали грошову компенсацію. Згодом до нас звернулася громада міста Миколаєва, яка потерпає від екологічного лиха, завданого діяльністю Миколаївського глиноземного заводу. Фахівці Асоціації провели аналогічну роботу, однак послугувалися методикою, розробленою колективом Національного

наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (Харків), яку містить Реєстр методик проведення судових експертиз [2]. На відміну від Васильківської, Миколаївську справу ще не вирішено на користь потерпілих, однак ми сподіваємось на її позитивне завершення.

Перелік джерел посилання

1. Вакулєнко О. Л., Мельник М. Т., Проскурня А. С. Методика визначення глибини моральних страждань та фінансового еквіваленту компенсації завданої шкоди індивіду та групі. Київ, 2019. 63 с.
2. Реєстр методик проведення судових експертиз [Електронний ресурс] // Міністерство юстиції України [офіційний вебпортал]. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/25> (дата звернення: 28.01.2022).

Світлана Петрівна Дерев'янка,
кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної,
вікової та соціальної психології Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2946-1444>, e-mail: svetl7788@ukr.net

Проблемні питання експертизи особистості потерпілого під час встановлення моральної шкоди

Svetlana Derevyanko

Problematic Issues of Forensic Psychology Evaluation of Victim's Identity while Moral Harm Determination

Анотація. У запропонованих матеріалах розглянуто методологічні та методичні проблемні питання експертизи особистості потерпілого під час встановлення моральної шкоди.

Ключові слова: методологічні проблеми, моральна шкода, експертиза особистості.

Abstract. In offered materials methodological and methodical problematic issues of forensic examination of the victim's identity while moral harm determination are considered.

Keywords: methodological issues, moral harm, forensic personality examination.

Сьогодні стрімко зростає кількість громадян, які звертаються до суду з позовом щодо отримання компенсації за нанесену моральну шкоду з боку інших осіб. У зв'язку з цим актуалізується проблема проведення психологічної експертизи особистості потерпілого. Проте для нашої країни це достатньо нова практика, яка ще не повністю регламентована, до того ж бракує чітких відповідей на питання методологічного й методичного характеру.

Методологічні аспекти зазначеної проблематики пов'язані з наступними наріжними питаннями: по-перше, на сьогодні відсутня єдина думка стосовно змісту поняття «моральна шкода»; по-друге, недостатньо визначеним є правовий статус судового експерта-психолога [6; 10].

Умовно можна виокремити два основних підходи щодо сутності поняття «моральна шкода». Перший підхід (позначимо його як особистісний) презентує моральну шкоду як завдані моральні страждання внаслідок психотравмувального впливу [2]; душевні страждання, викликані протиправною поведінкою проти громадянина та його близьких [3, с. 168]; моральні або фізичні

страждання, завдані діями (або бездіяльністю) інших осіб щодо завдання шкоди нематеріальному благополуччю громадянина [4, с. 59], [9, с. 63]; приниження честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральні переживання у зв'язку з ушкодженням здоров'я [11, с. 140].

Другий підхід (умовно названий суб'єктним) розкриває зміст моральної шкоди як наявності моральних страждань, що спричиняють негативні зміни психічної діяльності особи, утруднюють її подальшу адаптацію (оскільки має місце нестача психічних ресурсів) [10, с. 223]; як вияву психофізичних втрат немайнового характеру, що виникли внаслідок душевних, психічних, фізичних страждань й унеможливають продовження активного суспільного життя; порушують спілкування з оточуючими людьми [1, с. 15].

Як бачимо, за змістом наведені визначення є доволі близькими один до одного, проте відсутнє єдине категоріальне поле. Моральна шкода водночас є моральним стражданням, душевним болем, приниженням гідності, а також психофізичною втратою.

Правовий статус судового експерта-психолога на сьогодні також не достатньо конкретизовано. Більшість науковців вважає, що компетентність психолога під час експертизи щодо завдання моральної шкоди особі полягає у встановленні факту негативних індивідуально-психологічних змін в її особистості [4; 10]. Однак думки дослідників різняться з приводу правомірності використання експертом-психологом відповідних психодіагностичних засобів, що спричиняє наступну групу проблематичних питань методичного характеру, пов'язаних із проведенням експертизи особистості потерпілого під час встановлення моральної шкоди.

Методичні аспекти констатованої вище проблеми полягають у відсутності чітко визначеного переліку психодіагностичних засобів, які б мали використовувати психологи-експерти під час проведення експертизи особистості потерпілого під час встановлення моральної шкоди, а також у невизначеності алгоритму експертної діагностики моральної шкоди [2; 3; 7].

У своїй роботі психолог-експерт може застосовувати як основні методи психології (бесіду, спостереження, експеримент), так і спеціальні методики, занесені до Державного реєстру методик проведення експертиз в Україні. Наразі із зазначеного Реєстру доволі значну кількість методик вилучено з обігу, а для експертизи

особистості потерпілого під час встановлення моральної шкоди рекомендовані два основних методичних засоби — Методика психологічного дослідження у справах щодо завдання моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (розроблена 2017 р. Харківським НДІСЕ (нині — Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса») Міністерства юстиції України) і Методика судово-психологічної експертизи емоційних станів стресу та фрустрації (запропонована 2019 р. Полтавським відділенням того самого Центру) [5]. Однак, під час їх реалізації також виявляються певні труднощі методичного характеру [8].

Доволі ґрунтовну теоретико-методологічну базу має розробка української дослідниці М. Б. Коробіциної — методика ПАК (методика психологічної експертизи особистості потерпілого при встановленні величини моральної шкоди) [3], проте цей психодіагностичний засіб не занесено до Реєстру рекомендованих методик.

Е. Б. Сімакова-Єфремян відзначає, що труднощі у розробленні методичних засобів щодо проведення судово-психологічної експертизи можуть бути пов'язані зі складнощами у дотримуванні правил щодо внесення конкретних психодіагностичних засобів до Державного реєстру методик проведення експертиз в Україні (оскільки при цьому необхідно враховувати відповідні вимоги до структурних компонентів методики та чіткості критеріїв експертної оцінки) [7].

Отже, щодо експертизи особистості потерпілого під час встановлення моральної шкоди можна констатувати наявність проблемних питань методологічного та методичного спектру, які наразі вимагають свого розв'язання.

Перелік джерел посилання

1. Васильєв В. Окремі питання визначення поняття моральної (немайнової) шкоди. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32. С. 10—15.
2. Гордієнко К. О. Проблема психодіагностики моральної шкоди. *Популізм та політика постправди: виклики та перспективи* : зб. мат-лів VIII Нац. конвенту Міжнар. асоц. студ. політич. науки (Острог, 03—04.05.2018). Острог, 2018. С. 51—54.

3. Коробицына М. Б. Методика психологической экспертизы личности потерпевшего при установлении величины полученного морального ущерба: базовая схема авторской методики. *Правова держава*. 2011. № 11. С. 168—176.
4. Полянская В. А. Психологический компонент морального вреда как предмет судебно-психологической экспертизы. *Сибирский юридический вестник. Вопросы криминалистики и судебных экспертиз*. 2007. № 1. С. 59—62.
5. Реєстр методик проведення судових експертиз [Електронний ресурс]. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua> (дата звернення: 10.02.2022).
6. Рычкова Н. Ю., Лисняк М. А. Экспертная оценка морального вреда. *Вестник Сибирского юридического института*. 2012. № 1. С. 197—201.
7. Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблеми формування структури методик комплексного судово-експертного дослідження. *Ароцкерівські читання : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю від дня народж. видат. вченого-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера*. Харків, 2017. С. 48—49.
8. Стрельникова Л. В. Методика 14.1.75 [Електронний ресурс]. URL: https://protocol.ua/ua/metodika_14_1_75_abo_plodi_otruynogo_dereva/ (дата звернення: 10.02.2022).
9. Угрозы безопасности личности: экспертная оценка и психологические аспекты защиты личности (материалы круглого стола). *Человек, сообщество, управление*. 2011. № 4. С. 48—73.
10. Халявка Ю. Г., Тульвінська А. Ю. Правовий статус судового експерта-психолога у справах про відшкодування моральної шкоди. *Наукові перспективи*. 2021. № 11. С. 218—230.
11. Ходанович О. В. Проблеми й перспективні напрями розвитку судово-психологічної експертизи «моральної шкоди». *Вісник Академії адвокатури України*. 2016. Т. 13. №. 3. С. 139—148.

Олена Олександрівна Євдокімова,
доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології
та психології, Харківський національний університет внутрішніх справ
МВС України, м. Харків, Україна, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-4211-7277>, e-mail: elena25eva@gmail.com

Психологічна робота з дітьми, які стали потерпілими, свідками або учасниками кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статеві недоторканості

Olena Yevdokimova

Psychological Work with Children who Have Become Victims, Witnesses or Participants in Criminal Offenses against Sexual Freedom and Sexual Integrity

Анотація. У тезах розглянуто специфіку роботи психолога з дітьми, які стали жертвами або свідками злочинів сексуального характеру. Наголошено на аморальності та цинічності сексуальних злочинів проти дітей. Виокремлено функціональні завдання роботи психологів у «зелених кімнатах».

Ключові слова: сексуальний злочин, дитина, правопорушення, «зелена кімната», психологічна травма, жертва, свідок.

Abstract. This paper considers the specifics of the psychologist's work with children who have become victims or witnesses of sexual crimes. Immorality and cynicism of sexual crimes against children are emphasized. Functional tasks of psychologists' work in green rooms are highlighted.

Keywords: sexual crime, child, offense, green room, psychological trauma, victim, witness.

2021 року в Україні було зареєстровано 478 кримінальних правопорушень проти статеві свободи та недоторканості дітей. Сайти українських новин продовжують рясніти інформацією про злочини сексуального характеру, скоєні проти дітей та підлітків:

- Деснянський суд виніс вирок 38-річному фотографу, який примушував 9-річну дівчинку до створення відвертих фото «недитячого» характеру. Педофіл отримав 9,5 років позбавлення волі;
- у Львові поліція затримала педофіла;
- в Івано-Франківську батько-педофіл довів доньку до самогубства;

- 56-річний музичний керівник одного з дитячих колективів розбещував 12-річну дівчинку;
- у Херсоні чоловік намагався зґвалтувати підлітка тощо.

Це лише окремі зареєстровані випадки. Низку подібних кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості приховано за завісою латентності.

Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи є посяганнями на особистість і пов'язані з грубими порушеннями норм суспільної моралі, тому кримінальним законодавством за їх вчинення передбачено доволі суворе покарання. Статеві злочини характеризуються аморальністю та цинічністю дій винних осіб, приносять честь і гідність потерпілої особи та можуть завдати значної шкоди здоров'ю. Надзвичайно небезпечними є статеві злочини проти неповнолітніх, вони посягають на їх статеву недоторканність та нормальний статевий розвиток. Такі злочини часто призводять до глибоких душевних травм у потерпілих осіб, іноді руйнують все подальше життя людини. Так, розбещення неповнолітніх здатне викликати у потерпілих від цього злочину різні статеві збочення, а передчасний (до досягнення статевої зрілості) вступ у статевий зв'язок може завдати серйозної шкоди здоров'ю неповнолітньої особи.

Останніми роками психологи Харківського національного університету внутрішніх справ активно залучаються до співпраці з відділами ГУНП в Харківській області на підставі звернень фахівців поліції щодо застосування «зеленої кімнати» у випадках, пов'язаних зі скоєнням правопорушень проти статевої свободи і статевої недоторканності дітей.

«Зелена кімната», яка функціонує в університеті, призначена для роботи з дітьми, які постраждали внаслідок злочину, стали свідками сексуального насильства або експлуатації, інших злочинів, або підозрюються в скоєнні злочинів. «Зелена кімната» — це спеціально організована система заходів, що має на меті забезпечити законність, гуманність та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом чи перебуває у контакті із законом.

Під час допиту дитини, потерпілої від злочину, вибір місця допиту відіграє важливу роль. Проведення допиту у кабінеті слідчого може мати негативні наслідки як для дитини, так і для справи взагалі.

Дитина може замкнутися, не надати повних свідчень, які є важливими для встановлення істини у справі, та, найголовніше, може отримати додаткову психологічну травму, що завдасть шкоди її фізичному та психологічному здоров'ю. Тому основна мета проведення опитування в «зеленій кімнаті» — запобігання повторної травматизації психіки дитини в процесі опитування як завдяки спеціальним методикам та психологічно комфортній атмосфері, так і завдяки технічному оснащенню, яке дає змогу коректно вести відеозапис допиту та в подальшому використовувати цей відеозапис для ведення слідства без проведення повторних допитів. «Зелена кімната» надає дітям можливість відчувати неофіційну атмосферу, сприяє розкутішому спілкуванню з дорослими.

«Зелену кімнату» можна також використовувати для проведення заходів щодо психологічної профілактики та корекції відхилень у поведінці дітей, виявлення та усунення причин і умов, що сприяють учиненню дітьми злочинів і правопорушень.

Основними завданнями «зелених кімнат» є:

- 1) збір доказового матеріалу про злочин чи правопорушення, в яких дитина стала жертвою чи свідком злочину або правопорушником;
- 2) робота з адаптації дитини після скоєння над нею насильства;
- 3) поновлення психоемоційного статусу дитини, яка перебуває в стресовому стані внаслідок конфліктної, аварійної чи іншої екстремальної ситуації;
- 4) блокування гострих стресових реакцій у дитини;
- 5) попередження психоемоційного навантаження у дитини, пом'якшення впливу психотравмувальних ситуацій та психологічних навантажень;
- 6) усунення фізичного дискомфорту та емоційної напруги, нормалізація процесу життєдіяльності;
- 7) короткотермінова чи довготермінова психокорекція;
- 8) психологічна допомога особам, схильним до різних видів залежностей;

- 9) психологічні консультавання з рекоригуванням взаємовідносин у родині, навчальних закладах, у дитячому колективі;
- 10) попередження, профілактика, корекція негативних наслідків відхилення в поведінці та психологічної деформації дітей, схильних до скоєння правопорушень і злочинів;
- 11) допомога дитині в усвідомленні причини її поганого пристосування до реальності, і надання допомоги в адаптації та побудові більш реалістичної комунікації.

Конвенція ООН про права дитини визначає, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюють їх державні чи приватні установи, що займаються питаннями соціального забезпечення, суди, адміністративні чи законодавчі органи, першочергову увагу слід приділяти якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ч. 1 ст. 3). Використання «зеленої кімнати» у роботі з дітьми, які зазнали сексуального насильства або стали свідками кримінального правопорушення, дає змогу мінімізувати повторну психологічну травматизацію під час проведення слідчих дій, а також визначити необхідність подальшої психологічної допомоги дитині.

Тетяна Михайлівна Єгорова,

завідувач сектору Полтавського відділення

ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Мін'юсту України,
м. Полтава, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0661-9985>,
e-mail: tet-egorova@meta.ua

Володимир Васильович Єгоров,

кандидат медичних наук, лікар-психіатр Полтавської обласної
клінічної психіатричної лікарні ім. О. Ф. Мальцева, м. Полтава, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3588-2475>, e-mail: expertegor@gmail.com

Проблемні питання

судово-психологічного дослідження за груповими позовами про відшкодування моральної шкоди

Tetyana Yehorova, Volodymyr Yehorov

Problematic Issues of Forensic Psychological Evaluation on Group Lawsuits for Compensation for Moral Harm

Анотація. Розглянуто актуальні та проблемні питання проведення судово-психологічного дослідження за груповими позовами про відшкодування моральної шкоди. Звернено увагу на потребу розробити теоретичну та методологічну бази, а також завдання, предмет і алгоритми судово-психологічного експертного дослідження.

Ключові слова: груповий позов, моральна шкода, моральні страждання, судова психологічна експертиза.

Abstract. Topical and problematic issues of conducting forensic psychological research on group lawsuits for compensation for moral damage are considered. Attention is drawn to the need to develop theoretical and methodological bases, as well as tasks, topic and algorithms of forensic psychological forensic research.

Keywords: lawsuit, moral harm, moral suffering, forensic psychology.

Групові позови спрямовані на захист прав і інтересів певної кількості фізичних осіб, об'єднаних спільністю спірних правовідносин, порушених прав, законних інтересів і способом їх захисту.

Як інститут процесуального права груповий позов (*class action, group action, multi-party action*) походить з англійського законодавства (приблизно XVII століття) у зв'язку з вирішенням спорів у єдиному судовому процесі, у якому брала участь значна кількість позивачів, об'єднаних одним позовом. 1842 року термін «груповий позов» уперше ввійшов до процесуального регламенту судів США, згодом ця практика набула поширення, тому було прийнято низку законів, що регламентували механізм розгляду групових позовів і відповідного правозастосування [1]. У європейських країнах

також збільшується практика групових позовів у різних категоріях справ (наприклад, у Німеччині у справі проти компанії *Deutsche Telekom* 754 юридичні фірми подали приблизно 2100 позовів, що потребувало б судового процесу тривалістю понад 15 років), тому наголошується на необхідності внесення законодавчих змін, які дадуть судам змогу ефективно ухвалювати рішення [2].

Зважаючи на зазначені вище світові тенденції, найближчим часом практика групових позовів пошириться і в українській судовій системі. До того ж, в Україні вже є окремі прецеденти групових позовів за адміністративними й господарськими справами (наприклад, проти хижацького бізнесу, недобросовісних забудовників, забруднення природного середовища, із питань захисту прав споживачів та ін.), однак правові механізми їх розгляду досі залишаються неврегульованими [3].

Деякі можливості для подання групових позовів передбачено спеціальним законодавством України, частиною якого є Орхуська конвенція, відповідно до якої кожна людина має право жити у здоровому середовищі та зберігати його, мати доступ до інформації та правосуддя з питань охорони середовища, брати участь у процесі ухвалення рішень [4]. Процесуальну співучасть передбачено ст. 41, 47 та 53 Господарського процесуального кодексу України; також згідно із Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» громадські природоохоронні організації мають право звертатися до суду з позовами про відшкодування шкоди, завданої внаслідок порушення законодавства про охорону природного середовища, зокрема — здоров'ю та майну цих організацій [5].

У групових позовах традиційно присутня конкретна вимога щодо монетизованого стягнення завданої матеріальної й моральної шкоди. У ст. 23 Цивільного кодексу України поняття «моральна шкода» потрактовано у двох значеннях: для фізичної особи (полягає у фізичному болю, душевних стражданнях, у приниженні честі, гідності, ділової репутації) та для юридичної особи (полягає лише у приниженні її ділової репутації) [6].

В аспекті групових позовів у чинному українському законодавстві відсутнє визначення поняття «моральна шкода». Оскільки за груповими позовами обстоюють права й інтереси конкретних фізичних осіб, які утворюють цю групу, то цілком зрозуміло, що йдеться про їхні індивідуальні моральні страждання, які за законом потрібно в обов'язковому порядку встановити за ознакою

причиново-наслідкового зв'язку із порушенням прав та інтересів кожної особи в юридично релевантній ситуації й аргументувати довести [6–8]. На нашу думку, у разі групових позовів щодо завдання моральної шкоди слід досліджувати такі дві основні позиції: а) спільні для всієї групи негативні/деструктивні чинники (наприклад, конкретна шкідлива екологічна ситуація); б) індивідуальні моральні страждання, що є специфічними для кожного члена групи. Ця подвійність породжує надзвичайну складність встановлення у суді факту та розміру відшкодування моральної шкоди значній кількості осіб, які є членами групи.

У частині встановлення судом індивідуальної моральної шкоди, завданої кожному члену групи, доказове значення можуть мати результати судово-психологічної експертизи щодо наявності/відсутності моральних страждань особи та їх причиново-наслідкового зв'язку із досліджуваною ситуацією [9, 10]. Однак, якщо виконувати таку експертизу в традиційний спосіб, то доведеться проводити психологічне обстеження кожного члена групи, затребувати безліч документації, що містить інформацію про моральні страждання кожної особи із цієї групи, тощо. Такий обсяг роботи позбавляє сенсу проведення судово-психологічної експертизи у справах за груповими позовами, оскільки експерт фактично виконуватиме індивідуальні дослідження, кількість яких дорівнюватиме кількості окремих позовів кожної особи (члена групи), якби такі окремі позови було заявлено.

Отже, безсумнівною є необхідність застосовувати інший підхід до проведення судово-психологічної експертизи у справах за груповими позовами. Щодо цього питання на увагу заслуговує дослідження О. Л. Вакуленка, М. Т. Мельник і А. С. Проскурні про розроблення психодіагностичного інструментарію, — структурованої спрямованої бесіди із певною вибіркою осіб, — певною мірою наближене до теми моральної шкоди у справах за груповими позовами [11]. Однак, запропонований авторами підхід не враховує повний діапазон експертно значущих чинників, що індивідуалізують особистість позивача та його діяльність у юридично релевантній ситуації, а саме: деструктивний характер ситуації, який встановлюють не тільки за результатами бесіди, а й шляхом психологічного аналізу об'єктивних відомостей (матеріалів справи); специфіку діяльності особи у цій ситуації; порушення функціонування позивача як особистості; причиново-наслідковий

зв'язок між моральними стражданнями особи та юридично встановленим фактом шкідливого (негативного) впливу ситуації тощо.

Ми вважаємо, що встановлення моральних страждань в «умовної особистості» та визначення «умовного розміру» їх відшкодування у справах за груповими позовами позбавлені експертного сенсу, оскільки за такими висновками неможливо в суді індивідуалізувати розмір відшкодування моральної шкоди, завданої кожному із позивачів, і, як наслідок, такі висновки судово-психологічної експертизи в судах не визнають. Власне, організаційну й методологічну недостатність названої вище авторської розробки, а також неспроможність її застосування під час проведення судово-психологічної експертизи за груповими позовами підтверджує судова оцінка, відповідно до якої виявлення в абстрактній (умовній) особистості будь-яких індивідуально-психологічних проявів і моральних страждань, а також перенесення їх застосування на групу порушує принципи незалежності, об'єктивності й повноти експертного дослідження [12, 13].

Безумовно, проведення судово-психологічних експертиз у справах за груповими позовами продиктовано сучасними реаліями. Але для цього необхідно ретельно розробити категоріальний психологічний апарат, чітко окреслити предмет, експертні завдання та розв'язувані питання, визначити методологічну основу й алгоритми дослідження. І головне — результати судово-психологічного дослідження у справах за колективними позовами повинні мати чітке обґрунтування для забезпечення правосуддя в цій сфері незалежною, кваліфікованою й об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень психологічної науки та судової експертології.

Перелік джерел посилання

1. Курдельчук Д., Малиновский А. Групповой иск как эффективный инструмент судебной защиты. *Pravo.ua*. Вип. № 14 (484) від 03.04.2007. URL: <https://pravo.ua/articles/jeffektivnost-gruppovogo-iska> (дата звернення: 18.02.2022).
2. Ярков В. В., Долгачев В. В. Групповые иски: сравнительный анализ. *Herald of the Euro-Asian Law Congress*. 2020. Is. 1. Pp. 118—133.
3. Возмещение морального вреда в Украине за период независимости. ЛИГА: ЗАКОН. URL: https://uz.ligazakon.ua/magazine_article/EA0151321 (дата звернення: 17.02.2022).
4. Орхусская конвенция: Руководство по осуществлению. Второе изд. Европейская экономическая комиссия организации

объединенных наций. 2014. URL: https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/2015/Aarhus_Convention_Implementation_Guide_R.pdf (дата звернення: 16.02.2022).

5. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 15.02.2022).
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15>. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 14.02.2022).
7. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму ВС України від 31.03.1995 р. № 4 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 15.02.2022).
8. Відшкодування моральної шкоди // Сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/vidshkoduvannya-moralnoi-shkodi>. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 15.02.2022).
9. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97> (дата звернення: 14.02.2022).
10. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (реєстр. код 14.1.75) // Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/search/4> (дата звернення: 17.02.2022).
11. Вакуленко О. Л., Мельник М. Т., Проскурня А. С. Методика визначення глибини моральних страждань та фінансового еквіваленту компенсації завданої шкоди індивіду та групі : навч.-метод. посіб. Київ, 2019. 62 с.
12. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 15.02.2022).
13. Постанова Миколаївського апеляційного суду за апеляційною скаргою ГО «Стоп Шлам», яка діє в інтересах 1279 своїх асоційованих членів, до ТОВ «Миколаївський глиноземний завод» від 14.02.2021 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: Reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 13.02.2022).

Маргарита Олегівна Журавльова,
доктор філософії у галузі психології, завідувач лабораторії
психологічних, мистецтвознавчих та інших видів досліджень
Одеського НДІСЕ Мін'юсту України, м. Одеса, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1569-5119>, e-mail: odndise@gmail.com

Яна Ігорівна Шеременко,
судовий експерт лабораторії
психологічних, мистецтвознавчих та інших видів досліджень
Одеського НДІСЕ Мін'юсту України, м. Одеса, Україна, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-8459-8999>, e-mail: odndise@gmail.com

Відеофіксування психологічного обстеження підекспертної особи як шлях оптимізації психологічних експертиз

Margarita Zhuravleva, Yana Sheremenko

Video Recording of Forensic Psychological Examination of Sub-Expert Person as a Way to Optimize Forensic Psychology Analyses

Анотація. Обґрунтовано потребу в оптимізації процесу отримання первинних даних під час проведення психологічної експертизи шляхом використання відеофіксування психологічного обстеження підекспертних осіб. Розглянуто переваги відеофіксування психологічного обстеження перед друкованим варіантом відображення первинних даних, а також окремі складності цього процесу.

Ключові слова: психологічна експертиза, групові позови, моральні страждання, відеозапис психологічного обстеження, експертне дослідження.

Abstract. The need to optimize obtaining primary data while psychological examination by using video recording of forensic psychology analysis of sub-experts is substantiated. Advantages of video recording of forensic psychology analysis over printed version of the of primary data display, as well as some difficulties of this procedure are considered.

Keywords: forensic psychology analysis, lawsuits, moral suffering, video of psychological examination, forensic research.

У сучасному українському суспільстві зростає актуальність психологічної експертизи у справах із відшкодування моральної шкоди в разі порушення прав не однієї людини, а цілої групи осіб, де кількість позивачів може сягати сотні й тисячі. Позивачі за груповими позовами мають законне право звернутися до науково-дослідних установ судових експертиз для залучення експерта-психолога з метою складання висновку щодо встановлення моральних страждань і визначення суми їх компенсації, тому особливої акту-

альності набуває зниження витрат експертного часу на проведення психологічних експертиз моральних страждань.

Водночас така психологічна експертиза є дуже об'ємним та багатогодинним дослідженням, що потребує значних витрат експертного часу на аналізування матеріалів справи, на комплексне дослідження підекспертної особи (інтерв'ю, тестування), на викладення здобутих результатів і їх співставлення тощо. До того ж більшу частину свого часу експерт-психолог витрачає саме на роботу з текстом, що містить цитування висловів підекспертної особи, опис її поведінки під час інтерв'ю, опис психологічного стану, виявлення емоцій та інших реакцій [1].

Практика рецензування висновків експертів дає змогу встановити, що деякі з них мають стислий зміст і не містять, наприклад, відображення змісту інтерв'ю експерта з постраждалим. Водночас ми вважаємо просте скорочення висновку неприпустимим, тому що це не забезпечує прозорості змісту дослідження навіть для рецензента, тоді як для суду такий висновок загалом виглядатиме жодним чином необґрунтованим.

Експерти-психологи Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України (далі — ОНДІСЕ) згодні з можливістю й необхідністю впровадження в експертну практику експертиз моральних страждань, завданих будь-якій групі людей, до того ж ми підтримуємо та вважаємо єдиною правильною концепцію збереження індивідуального підходу до кожного постраждалого (детальніше про це — див. [1]).

Авторки пропонують полегшити процес відображення результатів психологічного дослідження та скоротити висновки експертів шляхом відеофіксування психологічних обстежень. Зміст інтерв'ю з постраждалою людиною доцільно зафіксувати на оптичному носії інформації та надіслати замовникові експертизи разом із висновком (як додаток).

У разі застосування відеофіксування психологічних обстежень експерти здобудуть змогу значно прискорити проведення експертизи та зменшити витрати експертного часу. Водночас суд матиме можливість за потреби ознайомитися з усім масивом діагностичних даних, отриманих під час проведення експертизи (мається на увазі відповідно до змісту інформаційних носіїв, доданих до висновку експерта) [1].

ОНДІСЕ вже має досвід запровадження в експертну практику відеофіксування інтерв'ю з постраждалими особами в межах експертизи зі встановлення моральних страждань. Важливість запровадження сучасних технологій в експертну практику наші експерти розглядали і раніше (детальніше про це — див. [2, с. 206—208]).

Доведено, що відеофіксування має значні переваги перед друкованим варіантом відображення первинних даних, а саме такі:

- 1) зменшується вартість висновку експерта, що підвищує спроможність людей оплачувати рахунки. Експертиза стає доступною для малозабезпечених громадян;
- 2) зменшується черга на проведення експертиз, тобто експерти отримують можливість упродовж року виконати більше експертиз;
- 3) відеозапис інтерв'ю дає змогу експертові неодноразово переглядати відеозапис для підтвердження наявності/відсутності будь-яких станів, емоцій, реакцій підекспертних, що підвищує якість висновків експертів завдяки більш точному фіксуванню невербальних виявлень у постраждалого;
- 4) прозорість дослідження. Значно знижується можливість недобросовісних експертів-психологів впливати на результати інтерв'ю, тобто надавати підказки постраждалим або викривляти результати у висновку, що значно підвищує об'єктивність висновків експерта;
- 5) позитивний вплив на професійний розвиток і компетенцію експертів завдяки підвищенню вимог до якості проведення інтерв'ю, відеозаписи яких надалі можуть бути переглянуті в суді;
- 6) можливість проведення значної кількості обстежень за стислий час, що дає змогу реалізувати проведення експертизи моральних страждань, завданих групі осіб.

Також неочікуваним, але не менш важливим результатом відеофіксування інтерв'ю стало набуття підекспертними особами відчуття впевненості й вагомості власних позиції (дані отримано із самозвітів постраждалих після проведених з ними інтерв'ю з відеофіксуванням), вірогідно — завдяки офіційності процедури відеозапису й незалежності такої психологічної експертизи. Постраждалі виявили неочікувану готовність представити на камеру дійсність і реальність своїх моральних страждань. Можна припустити, що відеофіксування дає змогу постраждалим почуватися

безпечно завдяки тому, що сам експерт демонструє свої незалежність і неупередженість готовністю до виконання професійних обов'язків під наглядом відеокамери.

Однак, під час використання відеозапису інтерв'ю з підекспертними також спостерігалися певні складнощі, наприклад:

- 1) необхідність забезпечення відповідним обладнанням (портативними відеокамерами, штативами для їх фіксування, мікрофонами тощо. Перевагу варто віддавати тим моделям відеокамер, які дають змогу зберігати відеозапис єдиним відеофайлом і швидко зберігати його в пам'яті комп'ютера);
- 2) проблема архівування таких записів. Практика свідчить, що 1 година запису може важити від 1,5 GB пам'яті. Отже, для експертів виникає потреба опанувати навички архівування та збереження таких відеозаписів на оптичних носіях інформації тощо.

Залишається дискусійним питання необхідності долучення диску із відеозаписом психологічного інтерв'ю до висновку експерта одразу або збереження його винятково в наглядовому провадженні й наданні замовникові експертизи лише за відповідним запитом.

Окремим шляхом економії експертних годин є перехід на комп'ютерне тестування та збереження його результатів на оптичному диску разом із відеозаписом інтерв'ю.

Уважаємо, що відеозапис психологічного обстеження підекспертних є невід'ємним сучасним способом оптимізації психологічних експертиз, що разом з іншими кроками, спрямованими на економію експертного часу, дасть змогу проводити психологічні експертизи з будь-якою кількістю підекспертних осіб у розумні строки.

Перелік джерел посилання

1. Журавльова М. О. Методика проведення психологічної експертизи моральних страждань, завданих групі осіб. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2021. Вип. 3 (25). С. 125—134. DOI: 10.32353/khrife.3.2021.09 (дата звернення: 03.03.2022).
2. Журавльова М. О. Використання відеозв'язку під час проведення судово-психологічної експертизи. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. мат.-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річ. від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України М. В. Салтєвського (Харків, 07—08.11.2017). 2017. С. 206—208.

Юрій Борисович Ірхін,
кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач відділу психологічних досліджень Київського НДІСЕ Мін'юсту
України, м. Київ, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7402-3294>

Юридико-методологічні засади проведення судової психологічної експертизи з визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди в межах групових (колективних) позовів

Yurii Irkhin

Legal and Methodological Principles of Conducting Forensic Psychology Analysis to Determine Approximate Amount of Compensation for Moral Harm within Group (Collective) Lawsuits

Анотація. У статті розглянуто юридичні та методологічні аспекти вирішення проблем визначення моральних страждань потерпілих у межах судових розглядів колективних цивільних позовів. Запропоновано спеціальні методологічні засади проведення судової психологічної експертизи з визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди у межах групових (колективних) позовів.

Ключові слова: психологічна експертиза, моральна шкода, групові та колективні позови.

Abstract. The paper considers legal and methodological aspects of solving the problems of determining the moral suffering of victims in proceedings of collective civil lawsuits. Special methodological principles of forensic psychology analysis to determine approximate amount of compensation for moral harm within group (collective) lawsuits are proposed.

Keywords: forensic psychology analysis, moral harm, group and collective lawsuits are proposed.

Аналіз сучасної експертної практики свідчить, що упродовж останніх років в Україні виник попит на проведення судових психологічних експертиз із визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди у межах групових (колективних) позовів. Це здебільшого зумовлено активізацією громадського руху в українському суспільстві, збільшенням правової свідомості громадян, нагальною потребою оптимізації та зменшення строків цивільних проваджень у справах, пов'язаних із завданням різних збитків великій кількості (локальним групам) позивачів унаслідок стороннього впливу дій психогенного і стресогенного характеру.

Ірхін Ю. Б. Юридико-методологічні засади проведення судової психологічної експертизи з визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди...

Чинним нормативно-правовим полем України визнана необхідність компенсації моральної шкоди та відповідною методикою регламентовано процедуру визначення й розрахунку величини моральних страждань окремої особи. Але наявна на цей час методологія визначення моральних страждань й установлення величини моральної шкоди стосується винятково однієї конкретної особи (індивіда) і не передбачає можливості розрахувати орієнтовний рівень моральної шкоди, завданої певній групі осіб взагалі.

Зі збільшенням випадків порушення екологічного права населення внаслідок екологічних і техногенних катастроф на території України, де постраждалою може бути велика кількість людей, з'являється потреба в розробленні спеціальної методології, що дасть змогу досліджувати постраждалих людей, які об'єднані в локальні громади досвідом пережитої психотравмувальної події.

Відповідно до ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», громадські організації мають право подавати до суду позови про відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, зокрема шкоди, завданої здоров'ю громадян і майну громадських організацій.

Постраждалим суб'єктом у такій категорії є саме група (клас, колектив), а не окрема особа. Громадська організація як позивач уособлює саме групу. Особа має обрати, у якій формі вона бажає захищати свої права — в індивідуальній або груповій. У чинному законодавчому полі сьогодні відсутні будь-які перепони для індивідуального професійного захисту та юридичного супроводження, кожен член групи — окрема особа може самостійно збирати докази та звертатися до суду. Але якщо особа обрала для себе групову форму захисту своїх прав, то це є її диспозитивним правом. Законодавство не забороняє захищати свої права у будь-якій не забороненій формі (ст. 16, ст. 20 Цивільного кодексу України).

Застосування норм цивільного законодавства з відшкодування моральної шкоди пов'язане з використанням понять, які окреслені законом зі значним ступенем відносності, тому визначальна роль у їх правильному розумінні та застосуванні належить суду. Моральну шкоду не можна компенсувати у повному обсязі, оскільки немає (і не може бути) точних критеріїв

майнового еквіваленту душевного болю, страждань або порушень честі та гідності особи. Отже, будь-яка компенсація моральної шкоди не може бути ідентично адекватною дійсним стражданням, тому її розмір може мати суто умовне вираження. Цю обставину слід враховувати також у випадку групових і колективних позовів, коли моральну шкоду завдано великим громадам.

Сучасна психологія розглядає групу як конкретну спільноту людей, включених до типових для них форм діяльності та об'єднаних системою відносин, які регулюються спільними цілями, нормами та цінностями. Головними ознаками групи є наявність значущого підґрунтя для спільного перебування в ній, яке відповідає інтересам усіх її учасників і сприяє реалізації потреб кожного, а також подібність умов життя членів групи, пережитих ними подій та їхніх наслідків; відтак група характеризується спільністю вражень і переживань (Г. М. Андрєєва, М. Н. Корнєв, Б. Д. Паригін, К. К. Платонов). Група — це спільнота, яка опосередковує взаємозв'язок «особистість — суспільство». Група як сукупний суб'єкт діяльності та спілкування є тим осередком, де перетинаються суб'єкт-об'єктні зв'язки особистості, вона також є представником інтересів усіх її членів.

Запропонована нами спеціальна методологія судової психологічної експертизи з визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди у межах групових (колективних) позовів має головною метою створення оптимальних умов для виявлення середньостатистичного функціонального рівня психічної діяльності окремого члена громади (об'єднаної соціальної групи) як умовної соціально-психологічної одиниці (особистості), особистісних та емоційних проявів цієї умовної соціально-психологічної одиниці (особистості) та особливостей їх динаміки під впливом конкретних життєвих подій, а також застосування спеціального методологічного підходу, який дає змогу структурувати особливості психологічних чинників у специфічних умовах впливу на індивіда (умовну соціально-психологічну одиницю (особистість)) стресогенних чинників плинних психотравмувальних подій.

Ураховуючи викладене як об'єкт судової психологічної експертизи з визначення орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди у межах групових (колективних) позовів виступає одна умовна одиниця — оптимальна особистісна модель, яка за сукупними

властивостями виражає комплекс притаманних переважній більшості членів досліджуваної соціальної групи індивідуально-психологічних якостей. Тобто як об'єкт у цьому дослідженні виступає узагальнений психологічний портрет особистості умовно-статистичного члена громади (об'єднаної соціальної групи), який потерпів унаслідок психотравмувальної ситуації, яка зумовлена якимись протиправними діями.

Предметом дослідження у межах таких експертиз є:

1) індивідуально-психологічні особливості психічної діяльності умовно-статистичного члена громади (об'єднаної соціальної групи), які визначені за сукупністю у наданих на експертизу результатах соціально-психологічних досліджень;

2) психологічні особливості ситуації, у якій поза власним волевиявленням опинилися члени громади (об'єднаної соціальної групи), які викладені у проведених попередньо результатах соціально-психологічних досліджень, та в яких міститься встановлений фактологічний причинно-наслідковий зв'язок психічного стану потерпілих (членів об'єднаної громади) із фактом та наслідками психотравмувальної ситуації, яка зумовлена якимись протиправними діями.

За результатами соціально-психологічного дослідження індивідуально-психологічних особливостей постраждалих внаслідок якихось психотравмувальних чи стресогенних подій, зумовлених якимись діями, визначають усі психологічно-значимі складові й психологічні особливості як досліджуваної ситуації, так і індивідуально-психологічних особливостей потерпілих.

Із урахуванням викладеного, остаточний розрахунок орієнтовного розміру компенсації моральної шкоди у межах групових (колективних) позовів, оцінка основних чинників, що мають значення для розрахунку орієнтовного розміру відшкодування моральної шкоди, та сам розрахунок орієнтовного розміру відшкодування моральної шкоди слід здійснювати відповідно до методологічних засад Методики психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (рестр. №14.1.75) із урахуванням як об'єкта умовної соціально-психологічної одиниці (умовно-статистичного члена соціальної групи), який потерпів унаслідок психотравмувальної стресогенної ситуації, яка зумовлена якимись протиправними діями сторонніх осіб.

Olga Cataraga,

PhD in legal sciences, Director of the National Center of Judicial Expertise,
Ministry of Justice, Chişinău, Republic of Moldova,
e-mail: olga.cataraga@justice.gov.md

Ina Fodor,

Trainee expert psychologist of the National Center of Judicial Expertise,
Ministry of Justice, Chişinău, Republic of Moldova,
e-mail: fodorina9@gmail.com

The Particularities of Psychological Judicial Expertise in Wartime

Ольга Катарига, Ина Фодор

Особливості психологічної судової експертизи у воєнний час

Abstract. Psychological expertise in the Republic of Moldova is an infant field compared to other types of judicial expertise. The peculiarities of the development of the society, in which we live, lately, impose different situations from those to which we were accustomed until recently. They also reflect changing problems that the modern judicial process has to solve which is more and more of the non-traditional form. Respectively, expert assistance in the current judicial process also requires a new approach in order to meet the requirements of up-to-date judicial practice. In conditions of war, the whole society has to endure changes in all kinds of relationships. The human psyche reacting to new circumstances behaves in a different way than in the situations that were accustomed to it. Respectively, this is reflected in the behavior of individuals in all circumstances, including any capacity in civil and criminal cases. These non-traditional situations also give rise to unknown problems, which the forensic-psychological expertise is meant to solve in order to determine the scientific truth necessary for the successful administration of justice. A practical approach to the solution of the non-standard objectives submitted to the forensic psychological expertise, judicial process in conditions of war time are considered.

Keywords: psychological expertise, war times, expert assistance, methodological assurance, non-standard objectives, modern judicial process.

Анотація. Психологічна експертиза в Республіці Молдова — доволі молодий вид судової експертизи порівняно з рештою. Сьогодні особливості розвитку суспільства навішують інші ситуації, аніж ті, до яких фахівці вже звикли. Вони також відображають мінливі проблеми, які має вирішувати сучасний судовий процес, набуваючи все більш нетрадиційної форми. Для того щоб відповідати вимогам сучасної судової практики, експертна допомога потребує нових підходів. В умовах війни суспільство зазнало змін у всіх видах відносин. Оскільки в таких умовах психіка людини реагує на нові обставини інакше, аніж зазвичай, то це відбивається на людській поведінці, включно із дієздатністю у цивільних і кримінальних справах. Ці нетради-

ційні ситуації також породжують нові проблеми, які покликана вирішити судово-психологічна експертиза з метою з'ясувати наукову істину, необхідну для успішного здійснення правосуддя. Розглянуто практичний підхід до розв'язання нестандартних завдань судово-психологічної експертизи, судового процесу в умовах воєнного часу.

Ключові слова: психологічна експертиза, воєнний час, експертна допомога, методичне забезпечення, нестандартні завдання, сучасний судовий процес.

We will first refer to the most common effects of war on the human psyche. The psychological effects of war are being studied by many researchers, given that such events are constantly present around the globe. Of course, the greatest interest in this sense is presented by the subjects directly involved in the actions of the war. Please note that, the effects of war on people are varied and depend on many different factors. Soldiers are affected by war in different ways by their families, who are also victims.

The effects of war on soldiers often involve emotional and psychological problems, as well as obvious physical damage resulting from combat. Many soldiers suffer from a condition known as post-traumatic stress disorder.

Soldiers' families are affected by the war and may suffer secondary trauma. People living in war-torn areas are innocent victims of the struggle, suffering physically and mentally.

Under such conditions, it is easy to understand that the imminent threat of physical and emotional integrity, emotional alienation, prolonged exposure to sources of stress make it difficult for the military to function within the limits of mental health.

Removal from the family is the main source of stress in the case of military personnel who went on foreign missions and settled on campuses in conflict zones. They cannot attend family events and cannot provide support and help for loved ones. They are deprived of affection, balance in areas of life and even enough sleep, aspects that often lead to burnout or the development of addictions that ensure a «toxic comfort». In these situations, excessive alcohol consumption becomes the most convenient medicine. In addition, as a result of exposure to dangerous sources of adrenaline, the military may develop aggressive behaviors [1].

Upon returning from the mission, the military has an increased risk of developing post-traumatic stress disorder. From here to the

depressive behavior (manifested or hidden) is just one step. All the evil felt in depression, the negative thoughts that seem to find no more reasonable solutions to life's problems, physical and emotional exhaustion have only one major risk: the suicide attempt.

That is why it is extremely important to listen to them, to pay attention to their scale of pessimism and to phrases such as: «life has no meaning anymore», «better cannon fodder than that», «if I die, I will escape» [1].

Post-traumatic stress disorder (PTSD) in the military is an anxiety disorder that they develop after being exposed to one or more traumatic events experienced in defense missions (which exceed people's ability to cope) and which involve experiencing feelings of intense fear and helplessness.

When experiencing such events, the military feels trauma both psychologically and physiologically. The body instantly triggers the «fight or flight» mechanism, and it is then relived, at the same or a similar intensity, even years after the incident. Thanks to this self-protection mechanism, many people are able to recover naturally after that traumatic event. However, the military, due to prolonged exposure to stressful situations, often end up developing a post-traumatic stress disorder after returning home.

Symptoms usually appear within three months of the trauma, and vary in duration. In these traumatic situations, the military reacts with intense fear, pain, hopelessness.

PTSD is known to occur in soldiers taking part in war, other military interventions. It seems that the name of the disorder is PTSD, with some military leaders claiming that soldiers do not seek help because of their labeling as mentally ill. PTSD continues to be considered a mental disorder according to DSM-5.

Posttraumatic stress disorder known as Posttraumatic Stress Disorder (PTSD), presented as an anxiety disorder in DSM-IV-TR (American Psychiatric Association, 2000), is included in a new chapter in DSM-5. Post-Traumatic Stress Syndrome (PTSD) is one of the psychiatric conditions that has undergone changes in DSM-5 (2013) [2].

Post-Traumatic Stress Syndrome or PTSD is primarily characterized by an individual's exposure to a catastrophic, traumatic event that exceeds his or her ability to cope with the traumatic situation. It is

stated in each of the diagnostic criteria that an adverse, catastrophic event precedes PTSD [2].

Most of the military manage to recover after a short period of time and do not develop this disorder, if the stressors did not accumulate due to vulnerabilities acquired from childhood or from the period before enlisting in the mission (exposure to trauma at an early age, poor level of socioeconomic and educational status, belonging to minority groups, psychiatric history of the basic family – depression, personality disorders-).

Some factors that can influence the development of PTSD include:

- Feeling of horror, helplessness and extreme fear after a traumatic event;
- Having little social support after the event;
- Addressing additional stress after the event;
- Having a pre-existing mental health condition or a state of substance use, such as depression or anxiety.

People living with or suffering from PTSD may also have the following symptoms:

- Sleep problems;
- Anger;
- Disconnect or withdraw;
- Depression;
- Anxiety;
- Flashbacks;
- Chronic feelings of being insecure;
- Thoughts of suicide [2].

All these changes, which are the result of intense emotional outbursts during military actions and operations, become the baggage with which the military returns home, in the family, in society. Which in turn, often causes difficulties in socialization and relationships, because for them the world is no longer the same.

That is why it is important and necessary to be included in special programs for assistance and therapy of post-traumatic stress, either in groups or individually. This is necessary precisely in order to be able to function as a personality both in family relationships and for social adjustment.

Often, such individuals are also the subject of crimes or various non-criminal litigation, but whose actions become the subject of prologue-judicial examinations. The Republic of Moldova is not an isolated country and is characterized by social changes specific to the adjacent time and space.

Currently, there is a need to develop training programs for prosecutors, lawyers and judicial experts in the field of psychological expertise, as in the Republic of Moldova, forensic-psychological expertise is a fairly young field, compared to other types of forensic expertise.

Similar conclusions regarding the psychological aspect in the investigation of crimes related to torture were made following the study of the Criminal Reform Institute (CRI), "Psychological-judicial expertise of victims of torture in the Republic of Moldova. Psychological-medical aspects", carried out in 2015 [3].

Since 2016, the field of psychological forensic expertise has been developed in the Republic of Moldova, so that today we have within the National Center of Forensic Expertise three forensic experts and one trainee; a forensic expert — in the Center for Forensic Medicine and three private forensic experts [4]. The domain is provided with methodological support necessary for the activity [5]. Notwithstanding the fact of providing methodological support, however, many times, psychological forensic experts are presented with objectives, which in the first opinion exceed the competence of psychological expertise, requiring integrated examinations. We intend to bring an example of the approach to integrated examinations that we have applied in our practice of psychological forensic expertise related to war crime.

In front of the forensic experts by the applicant (this was an extrajudicial expertise, conducted in 2019), the objective was set to establish, if the murder of a monk, the remains of the body of which were found about 70 years later (facts confirmed by forensic examination), presented a ritual murder.

The expertise was to be performed only on the basis of the documents present in the file taken from the archives. At first it was thought that it would not be possible to solve it within the psychological expertise. However, after carefully examining all the information provided, the idea arose to seek the assistance of a specialist in the

Orthodox religion, to study the wounds on the mutilated body, in terms of their shape and location.

The involvement of another specialist (non-existent specialty in the nomenclature of forensic expertise [6]) in conducting a forensic examination, at the initiative of the forensic expert, in the practice of the Republic of Moldova, is not common, although permitted by law [7].

Respectively, the theologian attracted as a specialist, finds that the mutilations are in the shape of a cross and located on those parts of the body, on which the sign of the cross (anointing with myrrh) is made during Orthodox baptism [8]. Summarizing all the findings made by the attracted theologian, including forensic doctors, as well as other relevant documents in the file made available, forensic experts concluded that the murder was an orthodox baptismal ritual.

This example is a good one to follow, given that such an approach allows for the resolution of objectives even in situations where we have situations where it is not possible to clarify problems in a field of science.

The integration of scientific knowledge into the theory and practice of forensic expertise is one of the dominant trends of our time. The need for a forensic expert to have a large amount of constantly updated information is already becoming more pressing. On the one hand, we notice a certain «specialization trend» in a single field — some states even limiting the areas of competence of an expert to one or possibly two if they are related — e.g. traceology and dactyloscopy; graphic and document expertise, video and digital photography, etc. This leads to the differentiation of the activity of experts: experts who possess a single specialty cannot master the entire arsenal of knowledge and specialize in certain narrow fields. The process of conducting forensic examinations, while differentiating, requires the integration of knowledge, which is manifested by the fact that in such conditions the examinations will be performed by a group of experts in related specialties or the same specialty, but with different directions of investigation, sometimes resulting in seemingly divergent opinions [9].

Bibliography

1. How Common Is PTSD in Adults? // U. S. Department of Veterans Affairs. PTSD: National Center for PTSD [Electronic resource]. URL: https://www.ptsd.va.gov/understand/common/common_adults.asp (date accessed: 24.01.2022).

2. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5™) ; American Psychiatric Publishing. Fifth Ed. Washington, DC ; London, England, 2013. 947 p.
3. Debates on the IRP study, "Psychological-judicial expertise of torture victims in the Republic of Moldova. Psychological-medical aspects", from 18.09.2015. URL: <https://irp.md/news/636-republica-moldova-restanier-la-expertizarea-psihologic-a-victimelor-torturii.html> (date accessed: 24.01.2022).
4. Extracts from state registers [Electronic resource]. URL: <https://justice.gov.md/slidepageview.php?l=ro&idc=746&> (date accessed: 24.01.2022).
5. Register of standard methodologies [Electronic resource]. URL: <https://cnej.gov.md/ro/content/registrul-metodicilor-de-expertiza> (date accessed: 24.01.2022).
6. Nomenclature of judicial expertise, Approved by Government Decision no. 195 of March 24, 2017.
7. Law of the Republic of Moldova no. 68 of April 14, 2016 "on judicial expertise and the status of judicial expert", Article 16, second paragraph (4).
8. Archive of the National Center of Judicial Expertise of the Ministry of Justice of the Republic of Moldova. 2018.
9. Cataraga O. (PhD Sorin Alămoreanu) PhD thesis «Judicial Expertise», Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania. 2022. February 4. P. 11.
10. International Commission of Jurists. Annual Report. Advocates for Justice & Human Rights. Geneva, Switzerland, 2019. 54 p.

Olga Cataraga,

PhD in legal sciences, Director of the National Center of Judicial Expertise
Ministry of Justice, Chişinău, Republic of Moldova,
e-mail: olga.cataraga@justice.gov.md

Petr Petkovich,

Deputy Director of the National Centre of Judicial Expertise Ministry of
Justice, Chişinău, Republic of Moldova, e-mail: piotr.petcovici@justice.md

Lilian Belibov,

Deputy Director of the National Centre of Judicial Expertise Ministry of
Justice, Chişinău, Republic of Moldova, e-mail: lilian.belibov@justice.md

The Issue of Psychological Forensic Expertise in the Republic of Moldova

Ольга Катарара, Петр Петкович, Ліліан Белібов

**Питання психолого-криміналістичної експертизи
в Республіці Молдова**

Abstract. Psychological expertise in the Republic of Moldova is a young field compared to other types of forensic expertise. The peculiarities of the development of the society, in which we live, lately, impose different situations from those with which we were accustomed until recently. These also reflect on the changing problems that the modern judicial process has to solve, which is more and more of the non-traditional ones. Respectively, expert assistance in the current judicial process also requires a new approach in order to meet the requirements of up-to-date judicial practice. The article elucidates the stages of development of psychological judicial expertise in the Republic of Moldova. The authors will light on the premises for the development of this kind of expertise, drawing attention to the problems they encountered during the training of the experts and the methodological assurance of the process of investigating the objects of psychological expertise.

Keywords: Psychological expertise, expert assistance, methodological assurance, training of experts, premises for the development.

Анотація. Психологічна експертиза в Республіці Молдова — доволі молодий вид судової експертизи порівняно з рештою. Сьогодні особливості розвитку суспільства нав'язують інші ситуації, аніж ті, до яких фахівці вже звикли. Вони відображають мінливі проблеми, які має вирішувати сучасний судовий процес, набуваючи все більш нетрадиційної форми. Для того щоб відповідати вимогам сучасної судової практики, експертна допомога потребує нових підходів. У тезах висвітлено етапи розвитку психологічної судової експертизи в Республіці Молдова. Автори аналізують передумови розвитку цього виду експертизи, звертаючи увагу на проблеми підготовки експертів і методичного забезпечення процесу дослідження її об'єктів.

Ключові слова: психологічна експертиза, експертна допомога, методичне забезпечення, підготовка фахівців, передумови розвитку.

The Soviet practice of denying the importance of forensic psychological expertise, which is still preserved today, has led to a lack of scientific research in this field, as well as investigative methodologies, manuals and work instructions. There is also a lack of training programs for prosecutors, lawyers and judicial experts in the field of psychological expertise.

Similar conclusions regarding the psychological aspect in the investigation of crimes related to torture were made following the study of the Criminal Reform Institute (CRI), “Psychological-judicial expertise of victims of torture in the Republic of Moldova. Psychological-medical aspects”, carried out in 2015 [1].

At the time of the study, there was only one forensic expert in the Republic of Moldova with the right to conduct psychological forensic examinations, and he was active in the private sector. It is obvious that he did not have the capacity to provide the judicial process with scientific solutions at the required level.

According to the CRI representative, Igor Dolea, “In the Republic of Moldova there is a problem related to the performance of expertise. Our legislation stipulates that psychological expertise can only be done in a state institution. At the same time, we do not have accredited psychologists who can do this expertise. There is only one, but his expertise is not accepted by the court because he works in a private institution” [1].

Consequently, we find the same state of affairs 7–10 years ago, with reference to psychological judicial expertise and the investigation of other types of crimes, which require scientific clarification in the psychological field.

Although, in turn, about the cases related to torture, Ina Moraru, psychologist, university lecturer, mentioned that as a solution there are psychologists trained in the field, and the Free International University of Moldova, for example, also has a master’s program in Legal Psychology, the problem has not been resolved. No legal institution, however, is authorized to license these specialists, and the examination of the mental state of the victims of torture continues to be performed in most cases by specialists from psychiatric institutions. Moreover, the Republic of Moldova does not have a nationally recognized methodology for examining cases of torture. In this regard, Ina Moraru proposed that relevant institutions, such

as the Prosecutor’s Office, the Ministry of Health, CRI, the National Center for Judicial Expertise, with the support of specialists in the field, meet to develop a methodology accepted by all parties [1].

We consider that the path taken by the National Center of Judicial Expertise, starting with 2016 to facilitate expert assistance in the field of psychological forensic expertise of the judicial process. Is one corresponding to the gnoseological criteria of expertological and procedural, precisely, as long as he is untrained and professional, holds a degree in science and teaches in psychology, he cannot directly apply his knowledge for judicial purposes (solving scientific problems for the judicial process).

We remind you that the expertise outlines very clearly the profile of the competencies of persons exercising the profession of judicial expert:

1. Basic studies in a specific field mentioned above (legal studies with the condition set out);
2. Specialization in the detection, fixing, lifting and examination of traces and material means of proof, (possession of «special knowledge» in a particular field);
3. Experience in detecting, fixing, picking up and examining traces and material evidence (experience in applying «special knowledge» in a particular field);
4. Demonstrated skills and experience in scientific examination of evidence and material evidence (demonstrated experience in applying «special knowledge» in a particular field to the examination of evidence and material evidence) [2, p. 22].

Admission to the profession of judicial expert covers all the requirements from 2 to 4, stated above, the first candidate proving it by diploma of studies. At the same time, in the forms of training mentioned above, the tasks deriving from requirements 2–4 are performed and are based on requirement no. 1. This is the link between professional and special knowledge, as demonstrated by both science and the practice of forensic expertise [3, p. 54].

Thus, the psychological specialists have access to the profession of judicial expert under the conditions set out above, stipulated in the special legislation of the Republic of Moldova [4, art. 40–44] and obtained a license in the specialties in the psychological-judicial field (code 22) [5, p. 33] and clinical-psychological (code 29) [5, p. 38,

39]. Currently, eight judicial experts licensed in the specialties of psychological forensic expertise in both fields are registered in the State Register of Judicial Experts [6, p. 9, 24, 58 etc].

If we refer to the provision of the practice of psychological judicial expertise with methodological-scientific support, it should be mentioned that in this sense are developed standard methodologies for performing expertise for areas of expertise according to the nomenclature [7, p. 5, 6]. These methodologies have been developed with the scientific assistance of the academic environment, but also of the judicial experts with advanced experience, so that they serve until now as a basic methodological landmark. Of course, as this area needs considerable improvement, new approaches, advanced research are needed, continuous and oriented towards meeting the current requirements submitted to the field of psycho-judicial expertise by the judiciary.

We are satisfied that our colleagues from other countries, especially from Ukraine and Romania, are advanced in this field and we have where to study and enrich both theory and expert practice on segments of validation of methodologies, ensuring the validity of the psychological judicial results, and more.

Although the respective staged process, being according to the provisions of the scientific research examination, is currently successfully applied (with some logical transformations) in non-judicial expertise, at the moment, we cannot talk about the fact that psychological expertise is fully provided with methods. solid, stipulating very clearly the necessary steps (steps), research methods and operations that the expert must perform at each stage of the research.

An issue that we consider necessary to draw attention to, would be the unique scientific-methodical approach of the practice of psychological judicial expertise – a mandatory condition for obtaining objective results, on a scientific basis.

Such unification will allow comparable results to be obtained by different experts. This guarantees the observance of the essential principles in the activity of judicial expertise: the objectivity, multilateralism and fullness of the research, as well as ensures the possibility to verify the validity and reliability of the conclusions offered in this way. We believe that the standardization of forensic

methods and their unification will form the basis of the new processes of reforming the justice sector, at the international level.

In the European Union, since 2015 there is a guide to good practice in civil judicial expertise, which includes stipulations on this issue. The guide contains general principles of quality assurance of expert services, including that “The appointment of a legal expert natural or legal person must be based on a legal framework that includes a quality assurance system based on common rules, and uniforms, including accreditation and certification” [8, p. 24].

Bibliography

1. Debates on the IRP study, “Psychological-judicial expertise of torture victims in the Republic of Moldova. Psychological-medical aspects”, from 18.09.2015. URL: <https://irp.md/news/636-republica-moldova-restanier-la-expertizarea-psihologic-a-victimelor-torturii.html> (date accessed: 24.01.2022).
2. Cataraga O. Errors in the contemporary conception of the profession of forensic expert, Scientific-practical journal INFO MED, Conference dedicated to the 65th anniversary of the founding of the Center for Forensic Medicine, 5–6 October 2016. P. 18–26.
3. Cataraga O. (PhD Sorin Alămoreanu) PhD thesis «Judicial Expertise», Babeş Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania, February 4, 2022.
4. Law of the Republic of Moldova no. 68 of April 14, 2016 ”on judicial expertise and the status of judicial expert.
5. Nomenclature of judicial expertise, Approved by Government Decision no. 195 of March 24, 2017.
6. The state register of judicial updated to 24.01.2022. URL: https://www.justice.gov.md/public/files/dir_prof_si_serv_jurid/experti_judiciari/Extras_din_Registrul_de_stat_al_experilor_judiciar_actualizat_24.01.2022.pdf (date accessed: 24.01.2022).
7. Register-of-expertise-methodologies URL: <https://cnej.gov.md/ro/content/registrul-metodicilor-de-expertiza> (date accessed: 24.01.2022).
8. Ghidul de Bune Practici în Expertiza Judiciară Civilă în cadrul Uniunii Europene, JUST/2013/JCIV/AG/4664, 2015.

Павло В'ячеславович Куфтирев,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри екологічного права
Інституту права Київського національного університету імені Тараса
Шевченка, адвокат, керуючий партнер АО GRECO, м. Київ, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2510-440X>, e-mail: info@grecolc.law

Проблемні питання визначення судами розміру моральної шкоди у колективних позовах

Pavlo Kuftyryev

Problematic Issues of Determining Amount of Moral Harm by Courts in Collective Lawsuits

Анотація. У тезах наведені проблемні аспекти визначення розміру моральної шкоди під час розгляду колективних позовів та наголошено на необхідності застосування позитивної міжнародної практики.

Ключові слова: моральна шкода, колективні позови, суддівський розсуд, розмір шкоди.

Abstract. This paper present problematic aspects of determining the amount of moral harm while consideration of collective claims and emphasize the need to apply positive international practice.

Keywords: moral harm, collective lawsuits, judicial discretion, damage amount.

Відшкодування моральної шкоди та визначення її розміру є значно складнішим процесом, ніж відшкодування матеріальної шкоди, адже остання — це збитки чи втрати, які зазвичай можливо підтвердити відповідними розрахунковими документами. Проте моральна шкода не є такою чіткою та матеріальною, це поняття оціночне, яке з урахуванням не лише правових знань, а й життєвого досвіду зумовлює складність у визначенні розміру завданої моральної шкоди та доказуванні розміру такої шкоди в суді.

Сторону судового процесу, яка пред'являє вимоги щодо відшкодування завданої моральної шкоди, не звільняють від обов'язку довести наявність такої шкоди, її розмір, наявність причинового зв'язку між шкодою й протиправним діянням відповідача, надавши суду для цього належні, допустимі та достовірні докази.

У судових справах щодо розгляду колективних позовів про відшкодування моральної шкоди зібрання доказів для обґрунтування позовних вимог (зокрема, наявності та розміру моральної

шкоди) значною мірою ускладнено через кількість осіб, в інтересах яких подано відповідний позов. У зв'язку з чим позивачі зазвичай звертаються до експертів і/або експертних установ для отримання відповідного дослідження чи експертизи.

Крім того, на переконання більшості українських суддів, виходячи із правової природи моральної шкоди, яка полягає у вартісній оцінці душевних страждань особи, її розмір повинен бути індивідуалізованим, оскільки різні особи не можуть мати однаковий ступінь страждань.

Сьогодні в Україні існує лише одна офіційно зареєстрована методика — Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди, розроблена Харківським НДІСЕ (нині — Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса») Міністерства юстиції України (далі — Методика), якою мають користуватися всі експерти під час проведення відповідних експертиз. Також діє Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 та зареєстрована в Міністерстві юстиції України від 02.01.2013 р. за № 1/22533 (далі — Інструкція).

Відповідно до цієї Методики, експерти мають використовувати методи дослідження, які є основою такого роду досліджень (спостереження, бесіди), та не можуть визначати потенційні, середні, умовно-статистичні страждання й індивідуально-психологічні особливості великої групи осіб, тобто надавати висновки щодо завданої моральної шкоди всім учасникам групи в однаковому розмірі.

Проте поява колективних позовів в Україні та адаптування світової практики до реалій українського законодавства змушують змінити погляд на застарілу практику.

Так, відповідно до положень законодавства та Інструкції, в експертів існує право на проведення інших видів експертиз (крім судово-медичної та судово-психіатричної), аніж ті, перелік яких чітко визначено чинним законодавством, із метою більш повного задоволення потреб судової практики щодо вирішення питань, які потребують застосування наукових, технічних або інших спеціальних знань [1].

Проведення психологічних досліджень у справах щодо завдання моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди у межах колективних позовів є новою практикою в сфері експертних досліджень. З огляду на те, що колективний позов передбачає значну кількість позивачів, проведення експертного дослідження щодо кожної особи стає неможливим та потребує впровадження нових методів та методик, які б дали змогу ефективно та своєчасно провести відповідне експертне дослідження [1].

Розглядаючи спори, суди лише оцінюють надані експертизи, дослідження та визначають розмір завданої шкоди самостійно.

Зокрема, у постанові Великої Палати Верховного Суду під час розгляду справи № 752/17832/14-ц було зроблено висновок про те, як визначати розмір моральної шкоди: суд визначає його залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Визначаючи розмір відшкодування, суд має керуватися принципами розумності, справедливості та співмірності. Розмір відшкодування моральної шкоди має бути не більшим, ніж достатньо для розумного задоволення потреб потерпілої особи, і не повинен приводити до її безпідставного збагачення [2].

Аналізуючи світову практику колективних позовів, можна зробити висновок, що для справедливого розгляду справи про відшкодування моральної шкоди (зокрема, у колективних позовах) судді мають застосовувати власний розсуд із урахуванням міжнародних тенденцій та виходити за межі суддівського розсуду, наділяючи їх своєрідною динамічністю.

Система права формується тривалий час, адже з моменту формування уявлення суспільства про справедливість чи несправедливість, правосуддя тощо до моменту відображення цих уявлень на рівні принципів права, нормативного їх закріплення та відображення у відповідних положеннях чинного законодавства минає доволі значний проміжок часу, що становить іноді десятки років.

Отже, у розгляді конкретної справи межі суддівського розсуду, які встановлено системою, принципами, засадами і цілями права, є статичними та практично незмінними. До того ж такі

межі не змінюються впродовж кількох поколінь суддів. Вірогідність їх зміни протягом розгляду окремої справи є нікчемно малою [3; с. 146]. Саме в цьому полягає відносна статичність меж суддівського розсуду, яка має видозмінюватися разом із появою нових інститутів позовів (наприклад, колективних позовів).

Отже, визначальним моментом правосвідомості судді є усвідомлення ним цінності природного права, прав і свобод людини і громадянина, оцінка права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям тощо [3; с. 147].

Це підтверджує, що Україна має продовжувати імплементацію у національну систему позитивних міжнародних механізмів судового захисту, проведення судових експертиз і досліджень для надання громадянам можливості захищати свої права через колективні позови, а українські судді, у свою чергу, визначаючи розмір моральної шкоди, мають здійснювати судовий розсуд із урахуванням таких змін.

Перелік джерел посилання

1. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 25.11.2021 р. у справі № 640/16646/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101394815> (дата звернення: 16.02.2022).
2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.12.2020 р. у справі № 752/17832/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95177479?fbclid=IwAR1kH5f6Vg4Gfq9iTR5Wv0T9lwqcUEhXCVKHWYmzAyd_d_7jC9vqQ80gBHg (дата звернення: 16.02.2022).
3. Куфтирєв П. В. Суддівський розсуд у теорії права : монографія. Київ, 2018. С. 146.

Сергій Володимирович Кушнар'єв,
кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення
та психофізіологічних досліджень Навчально-наукового інституту
заочного та дистанційного навчання Національної академії
внутрішніх справ МВС України, м. Київ, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8474-9876>, e-mail: ksv_8@ukr.net

Теоретичні підходи до психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди

Sergey Kushnarev

Theoretical Approaches to Forensic Psychology Analysis in Cases of Claims for Compensation for Moral Harm

Анотація. Висвітлено теоретичні підходи до проведення психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди. Аргументовано наукову позицію, за якою для виявлення моральних страждань людини достатньо класичних психологічних методів і методик. Акцентовано увагу, що діагностику моральних страждань людини можна здійснювати саме на ґрунті методичній основі.

Ключові слова: психологічна експертиза, психічний стан, моральна шкода, моральні страждання, психодіагностика.

Abstract. Theoretical approaches to conducting forensic psychology in cases of claims for moral harm compensation are highlighted. Scientific position is argued, according to this position classical, psychological methods and techniques are enough to detect moral suffering of a person. Emphasis is placed on the fact that diagnosis of human moral suffering can be carried out on established methodological basis.

Keywords: psychology analysis, mental state, moral harm, moral suffering, psychodiagnostics.

Психологічна експертиза у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди є одним з нових і надзвичайно актуальних напрямів досліджень. На відміну від відшкодування матеріальної шкоди, відшкодування моральної шкоди є порівняно новим інститутом у цивільному праві України.

Нормативного визначення поняття «моральна шкода» цивільне законодавство України не містить. За всі роки незалежності український законодавець так і не спромігся розробити формулу, за допомогою якої можна було б обґрунтовано розрахувати компенсацію моральної шкоди. Усе, що ми маємо станом на сьогодні,— це розмите поняття моральної шкоди та кілька статей

Конституції й Цивільного кодексу України, що встановлюють право на її відшкодування та підстави відповідальності за її завдання [1].

Водночас, згідно зі ст. 23 Цивільного кодексу України, особа в будь-якому разі має право на компенсацію моральної шкоди.

Зазначимо, що сама по собі моральна шкода — це втрати немайнового характеру, але головна проблема полягає в тому, що її потрібно виразити грошовою сумою. При цьому, як ми зазначали, законодавець не встановив жодних орієнтирів для її обчислення, навіть верхньої чи нижньої межі такої суми. Тому для обґрунтування суми грошової компенсації за моральну шкоду залишається використовувати висновок психологічної експертизи.

Відповідно до ст. 105 Цивільного процесуального кодексу України призначення експертизи є обов'язковим за клопотанням хоча б однієї зі сторін, якщо у справі необхідно встановити психічний стан особи.

У розвиток цієї думки варто звернути увагу на те, що найчастіше під час судового розгляду такої категорії справ доказом завдання моральної шкоди є твердження позивача про перенесення ним фізичних або моральних страждань. Однак до описання позивачем своїх страждань слід ставитися як до гіпотези: воно може цілком відповідати дійсності, відповідати частково або геть від неї відрізнятись.

Це також стосується і свідків переживань конкретної людини. Свідки можуть лише припускати психічні стани, оскільки вони спостерігають зовнішні прояви емоцій, які зазвичай краще за інші емоційні компоненти піддаються свідомому контролю, отже,— не завжди однозначно відповідають внутрішньому стану. У цьому зв'язку призначення та проведення психологічного експертного дослідження психічного стану потерпілого дає змогу отримати інформацію, яку неможливо здобути іншими способами. Так, у процесі психологічного обстеження спеціаліст-психолог може виявити стрес-фактори, психотравму, моральні страждання, які складають предмет моральної шкоди.

Як свідчить практика, заперечити твердження людини про пережиті нею страждання складно, оскільки переживання є тим суб'єктивним досвідом, який має лише сам індивід. До того ж судді не є фахівцями в питанні визначення ступеня фізичних

і моральних страждань, пов'язаних з індивідуальними особливостями особи, якій завдано шкоду.

Важливо розуміти, що психологічна експертиза встановлює ті особливості психічної діяльності й такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення й певні правові наслідки. А головним завданням психологічної експертизи є визначення в підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивів чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій і станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їх розвитку й індивідуальних властивостей [2, с. 24].

Нагадаємо, що моральну шкоду, завдану потерпілому, складають фізичні та моральні страждання, які мають різну природу. До фізичних належать фізичний біль і функційні розлади організму, до моральних — психологічні (психічні) переживання (страх, сором, приниження, почуття неповноцінності та ін.).

Водночас, за відсутності точних критеріїв грошового вираження (приміром, душевного болю, спокою, честі, гідності особистості), моральну шкоду неможливо відшкодувати в повному обсязі. Будь-яка компенсація моральної шкоди має суто умовний вираз, а тому не може бути адекватною справжнім стражданням, адже неможливо визначити еквівалент утрати здоров'я, відшкодувати почуття страху, відчаю, болю тощо.

Безумовно, ступінь моральних страждань для кожної людини індивідуальний. Та сама подія в когось може викликати нервовий зрив, інші сприймуть її більш спокійно. В індивідуальному сприйнятті подій і полягає специфіка моральних страждань як юридичного факту, ступінь яких і належить визначити суду.

Чинник глибини емоційних або фізичних страждань і чинник погіршення здібностей потерпілого є провідними в обґрунтуванні й визначенні розміру моральної шкоди. Із урахуванням цього, узявши за основу такі характеристики, як глибина та тривалість змін психічної діяльності, А. М. Калініна виокремила чотири ступеня психічної шкоди: легкий, помірний, тяжкий і особливо тяжкий. Легкому ступеню психічної шкоди відповідають короточасні психічні стани нехворобливого рівня, незначні (неглибокі) зміни психічної діяльності. Помірний (середній) ступінь характеризується непатологічним станом, значними змінами

психічної діяльності на не менш ніж двох рівнях реагування (психічному, фізіологічному, поведінковому, особистісному), тривалістю переживань або негативних змін від 1 до 6 місяців. До тяжкого ступеня психічної шкоди належать значні зміни психічного стану, що переходять у межовий, тривалістю понад 6 місяців, а також такі непатологічні стани, як особистісна криза. Особливо тяжкий стан супроводжують виражені психічні порушення, зокрема хронічні й незворотні зміни психічної діяльності [3].

Психолог цілком здатний виявити моральні страждання: для цього він має арсенал психодіагностичних методів і методик сучасної психології.

Змістовний аналіз можливостей методичного арсеналу сучасної практичної психології свідчить, що з усього розмаїття наявних діагностичних засобів для виявлення моральних страждань у людини достатньо класичних психологічних методів і методик.

Наприклад, для виявлення підвищеної тривожності внаслідок моральних страждань доцільно використовувати тест Спілбергера-Ханіна, для виявлення особистісних порушень (як чинника моральної шкоди) варто застосовувати кольоровий тест М. Люшера в адаптації Л. М. Собчик, для виявлення особистісних цінностей, уражених внаслідок моральних страждань, можна скористатися опитувальником М. Рокича, для виявлення моральних страждань і нервово-психічного напруження цілком інформативним є опитувальник Т. А. Немчина, для виявлення посттравматичного стресового розладу можна послуговуватися методикою ПТСР, травматичний стрес можна виявити за допомогою опитувальника І. О. Котенева, і все згадане — доволі незначна частка наявних психодіагностичних методів і методик.

Отже, діагностику моральних страждань людини можна здійснювати саме на усталеній методичній основі.

Водночас зазначимо, що для обґрунтування вимог компенсації моральної шкоди необхідно виявити всі наявні моральні страждання, а для цього не існує єдиної універсальної методики. Відповідно, щоби виявити всі моральні страждання та правильно обґрунтувати вимоги до компенсації моральної шкоди, психолог повинен добре знатися на сучасних методах і методиках психодіагностики.

Перелік джерел посилання

1. Желтухин Е. Как определить размер морального ущерба. *Судебно-юридическая газета*. 21.11.2011. № 113. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/38720-kak-opredelit-razmer-moralnogo-yshherba> (дата звернення: 30.01.2022).
2. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 30.01.2022).
3. Калинина А. Н. Теоретические и методические основы судебной психологической экспертизы по делам о компенсации морального вреда : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. 28 с.

Ганна Віталіївна Левчук,

старший судовий експерт Київського НДІСЕ Мін'юсту України,

м. Київ, Україна,

e-mail: hanna.levchuk@kndise.gov.ua

Аналіз прийняття висновків судово-психологічної експертизи у справах щодо відшкодування моральної шкоди як доказу в судовій практиці

Hanna Levchuk

Adoption Analysis Conclusions of Forensic Psychology Analysis in Cases of Compensation for Moral Harm as Evidence in Judicial Practice

Анотація. Кількість призначень судово-психологічних експертиз в Україні у справах щодо відшкодування моральної шкоди з кожним роком зростає. Однак висновок експерта суди приймають не в повному обсязі, а в частині орієнтовного розміру моральної шкоди. Тому існує нагальна потреба перегляду процедури розрахунку орієнтовного розміру відшкодування моральної шкоди.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, моральна шкода, орієнтовний розмір моральної шкоди.

Abstract. Number of forensic psychological evaluation appointments in Ukraine in cases of compensation for moral harm is growing every year. However, courts do not accept the expert conclusion in full, but in terms of approximate amount of moral harm. Therefore, there is an urgent need to review the procedure for calculating the approximate amount of compensation for moral harm.

Keywords: forensic psychology analysis, moral harm, estimated amount of moral harm.

Судово-психологічні експертизи у справах щодо відшкодування моральної шкоди, що перебувають у провадженні органів досудового розслідування чи суду, вирішують питання ступеня, динаміки особливостей зміни психічної діяльності потерпілого/позивача в контексті обставин і визначають орієнтовний розмір відшкодування моральної шкоди, завданої потерпілому/позивачу у справі [2].

Однак складання висновку експерта — це тільки проміжний етап, завершальним етапом виступає вивчення та аналіз даного висновку судом. Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість і достовірність кожного

доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Суд надає оцінку як зібраним у справі доказам взагалі, так і кожному доказу (групі однотипних доказів), який міститься у справі, мотивує відхилення або врахування кожного доказу (групи доказів), що зазначається у ст. 89 ЦПК України [10].

Основні критерії оцінки висновку експерта з точки зору компетентності експерта складаються у дослідженні питань, поставлених перед експертом, і віднесення їх до тієї чи іншої галузі знань; ознайомлення з даними, що характеризують експерта як спеціаліста в певній галузі знань [8]. Допустимість висновку експерта припускає належність суб'єкта експертизи, процесуальну придатність об'єктів, дотримання процесуального порядку призначення та проведення експертизи та правильне оформлення її результатів [1]. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди суд визначає залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. Визначаючи розмір відшкодування, ураховують вимоги розумності та справедливості, що зазначено у ст. 23 Цивільного кодексу України [9].

У цивільній справі № 569/15151/17 було проведено судову психологічну експертизу, за результатами якої встановлено, що орієнтовний еквівалент грошової компенсації завданої моральної шкоди в результаті ситуації, що досліджувалася за справою, було визначено у 270 МЗП (тобто 1 126 710 грн). Рівненський міський суд Рівненської області вирішив, що визначення розміру компенсації відшкодування моральної шкоди у сумі 300 000 грн буде достатньо, на його думку саме такий розмір відповідає характеру та обсягу страждань позивача, а також засадам виваженості, законності та справедливості [4]. Тобто орієнтовну суму, визначену висновком експерта, суд знизив на 73%.

У цивільній справі № 761/28634/17 було проведено судову психологічну експертизу, за результатами якої еквівалент грошової компенсації завданої моральної шкоди визначений у 4,5 МЗП (18 778 грн 50 коп.). Шевченківський районний суд м. Києва дійшов висновку, що позивачем доведено завдання моральних

страждань бездіяльністю відповідача, на підставі проведеної у межах розгляду справи експертизи, згідно з якою встановлено наявність причиново-наслідкового зв'язку між шкодою та протиправною бездіяльністю відповідача, та вини відповідача в її завданні, запропоновану висновком експерта суму було задоволено повністю [6].

У цивільній справі № 761/21498/17 було проведено судову психологічну експертизу, за результатами якої еквівалент грошової компенсації завданої моральної шкоди визначено у 27 МЗП (тобто 112 671 грн). Шевченківський районний суд м. Києва вирішив, що в цьому випадку позивачем доведено причиново-наслідковий зв'язок між завданою шкодою та діями з боку відповідачів, які це спричинили. Крім того, позивачем надано докази завдання моральної шкоди. Між тим, не в повній мірі обґрунтовано її розмір, виходячи із засад розумності, виваженості та справедливості. Суд вирішив, що 50 000 грн буде достатньо [7], тобто орієнтовну суму, визначену висновком експерта, було знижено судом на 56%.

У кримінальній справі № 464/3282/19 було проведено судову психологічну експертизу, за результатами якої еквівалент грошової компенсації завданої моральної шкоди визначено у 162 МЗП (тобто 972 000 грн). Беручи до уваги вимоги розумності і справедливості у визначенні розміру морального відшкодування, Сихівський районний суд м. Львова дійшов до висновку, що розмір відшкодування моральної шкоди повинен становити 200 000 грн [5], тобто орієнтовну суму, зазначену у висновку експерта, суд знизив на 80%.

В адміністративній справі № 640/21215/19 було проведено судову психологічну експертизу, за результатами якої еквівалент грошової компенсації завданої моральної шкоди визначено у 81 МЗП (тобто 486 000 грн). Окружний адміністративний суд м. Києва визнав підстави для стягнення з Офісу Генерального прокурора на користь позивача моральну шкоду в розмірі (81×6000) 486 000 грн [3].

Наведене вище свідчить, що суди приймають висновки експертів за результатами проведення судової психологічної експертизи, вважають доведеним наявність моральних страждань, проте еквівалент грошової компенсації завданої моральної шкоди, виходячи із засад розумності, виваженості та справедливості, вважають не повною мірою обґрунтованими.

Отже, прийняття висновку експерта судом можна розглядати як головну та визначальну мету оцінки діяльності експерта. Тому існує нагальна потреба перегляду процедури розрахунку орієнтовного розміру відшкодування моральної шкоди.

Перелік джерел посилання

1. Лоза Ю. Я. Допустимість висновку експерта в адміністративному судочинстві. *Форум права*. 2011. № 2. С. 531–534 URL: <https://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11ljavac.pdf> (дата звернення: 10.02.2022).
2. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М., Сліпець О. О. та ін. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Харків, 2017. 62 с.
3. Рішення Окружного адміністративного суду м. Києва. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101329406> (дата звернення: 10.02.2022).
4. Рішення Рівненського міського суду Рівненської області. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80020195> (дата звернення: 10.02.2022).
5. Рішення Сихівського районного суду м. Львова. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99630316> (дата звернення: 10.02.2022).
6. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81170675> (дата звернення: 10.02.2022).
7. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85994105> (дата звернення: 10.02.2022).
8. Селина Е. В. Доказывание с использованием специальных познаний по уголовным делам : монография / под ред. А. А. Хмырова. Москва, 2003. 123 с.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (у ред. від 08.09.2021 р. № 1720-IX). URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 10.02.2022).
10. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (у ред. від 16.11.2021 № 1875-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 10.02.2022).

Наталія Василівна Мартиненко,
доктор філософії з публічного правління та адміністрування,
науковий співробітник ННЦ «ICE ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Мін'юсту України, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3234-0689>,
e-mail: natalmartynenko@gmail.com

Критерії визначення розміру грошової компенсації за завдану моральну шкоду

Nataliia Martynenko

Criteria for Determining the Monetary Compensation for Inflicted Moral Damage

Анотація. Проаналізовано чинне вітчизняне цивільне законодавство щодо критеріїв визначення розміру грошової компенсації за завдану моральну шкоду. Зроблено висновок, що зміст цих критеріїв у законодавстві не розкрито, а це спричиняє певні труднощі їх практичного правозастосування.

Ключові слова: моральна шкода, грошова компенсація, судово-психологічна експертиза, душевні страждання, правозастосування, відшкодування збитків.

Abstract. The current domestic civil legislation on the criteria for determining the monetary compensation for inflicted moral damage is analyzed. It is concluded that the content of these criteria in legislation is not disclosed, and thus it results in certain difficulties in their practical law enforcement.

Keywords: moral damage, monetary compensation, forensic psychological examination, mental suffering, law enforcement, compensation.

У деяких зарубіжних країнах інститут компенсації моральної шкоди давно існує та є невід'ємною складовою їх правової системи. В Україні цей інститут перебуває у стані розвитку й вимагає доопрацювання. Компенсація моральної шкоди є не менш необхідною, аніж відшкодування збитків. Проблема визначення розміру компенсації моральної шкоди та критеріїв, що дають змогу доволі точно обчислити її грошовий еквівалент, досі залишається актуальною. Це пов'язано з тим, що питання захисту особистості, її немайнових прав і благ є такими само пріоритетними, як захист прав власності.

За статистикою Міністерства юстиції України, судово-психологічних експертиз за фактами про завдання моральної шкоди 2020 р. призначено 1920, або 3,04 % від загальної кількості позовів про стягнення моральної шкоди (із них у цивільному судочинстві — 892, або 46,45 % від загальної кількості призначених

психологічних експертиз, або 2,22 % від загальної кількості справ у цивільному процесі). Подано позовів про стягнення моральної шкоди з 01.01.2020 р.— 62 978 (із них у цивільному судочинстві — 40 091, або 63,65 % від загальної кількості позовів). Мінімальний орієнтовний розмір відшкодування за завдання моральних страждань — 6 мінімальних заробітних плат (далі — МЗП) за фактом образи, решта порушень прав — понад 9—12 МЗП [1].

Відповідно до ч. 1—3 ст. 23 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України):

«1. Особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

2. Моральна шкода полягає:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

3. Якщо інше не встановлено законом, моральна шкода відшкодовується грошовими коштами, іншим майном або в інший спосіб.

Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості» [2].

Наведені критерії не дають змоги судам виробити єдиний підхід до визначення розміру грошової компенсації за завдану моральну шкоду. Судова практика суперечлива. Часто можна простежити відсутність принципу справедливості. Як розрахувати суму, яку слід компенсувати, якщо постраждали почуття,

честь, переконання, репутація, уподобання, пристойність, приватне життя тощо? Виникає потреба оцінити саме ці збитки, зважаючи на стандарти психіатрії та психології.

Згідно з п. 4 ч. 1 ст. 611 ЦК України:

«1. У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

<...>

4) відшкодування збитків та моральної шкоди» [2].

Європейський суд з прав людини зауважує, що «національні суди мають вибирати способи такого тлумачення, які зазвичай можуть включати акти законодавства, відповідну практику, наукові дослідження тощо» [3].

Слід зауважити, що об'єктом оцінювання моральної шкоди є почуття людини, тобто дуже особиста категорія, саме тому визначення розміру моральної шкоди потрібно здійснювати суб'єктивно із застосуванням об'єктивних критеріїв до обставин життя потерпілого.

Моральна шкода завжди має психологічний характер. Відшкодування моральної шкоди має на меті виправити або компенсувати психологічні ситуації, що виникли внаслідок скоєного правопорушення.

Чинне вітчизняне законодавство має певні прогалини в регулюванні інституту компенсації моральної шкоди. У ст. 23 ЦК України названо певні критерії для визначення розміру грошової компенсації за завдану моральну шкоду, однак зміст цих критеріїв не розкрито, що спричиняє певні труднощі їх практичного правозастосування. Існує потреба в опрацюванні та подальшому законодавчому закріпленні єдиної системи для визначення розміру грошового відшкодування моральної шкоди.

Перелік джерел посилання

1. Назаров О. А. Судово-психологічна експертиза у справах про відшкодування моральної шкоди [Електронний ресурс]. URL: <https://rd.ua/storage/lessons/1166/188%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%9E.%D0%90..pdf> (дата звернення: 14.05.2022).

2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 14.05.2022).
3. Справа «Воловик проти України» (заява № 15123/03) : рішення п'ятої секції Європейського суду з прав людини від 06.12.2007 р., Страсбург (із випр.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_336#Text (дата звернення: 14.05.2022).

Михайло Миколайович Матяш,

доктор медичних наук, професор, заслужений лікар України,
завідувач кафедри загальної і медичної психології Національного
медичного університету імені О. О. Богомольця, м. Київ, Україна,
e-mail: drmatias@gmail.com

Володимир Михайлович Сопов,

соціальний психолог, адвокат, завідувач лабораторії діагностики
моральної шкоди ГО «Спілка фахівців соціологічних та психологічних
досліджень», м. Київ, Україна, e-mail: 3800320@gmail.com

Методологія застосування загальновідомих психодіагностичних методик під час дослідження моральної шкоди

Mykhailo Matias, Volodymyr Sopor

**Methodology of Application of Well-Known Psychodiagnostic
Methods while Researches on Moral Harm**

***Анотація.** У доповіді розкрито практичні напрацювання авторів щодо процедури, послідовності та системи контролю психологічних досліджень моральної шкоди потерпілих за судовими справами впродовж 2015—2022 років.*

***Ключові слова:** моральна шкода, психологічне дослідження, методологія.*

***Abstract.** The report reveals practical best practices of the authors on procedure, sequence and control system of forensic psychological evaluations on moral harm of victims in court cases during 2015—2022.*

***Keywords:** moral harm, psychological evaluation, methodology.*

На відміну від прецедентного судочинства Європейського суду з прав людини, в Україні діє принцип змагальності судового процесу, зокрема, під час доказування моральної шкоди.

Згідно з принципом змагальності суд оцінює докази, надані позивачем [1], і визначає розмір грошового відшкодування моральної шкоди [2], якщо ці докази виявляться переконливими.

Вимагаючи від позивача доведення факту завдання моральної шкоди, чинне законодавство не роз'яснює, як саме це робити. Таке роз'яснення містить Постанова Верховного Суду України у справі № 761/24076/15-ц: особа «з метою захисту свого права на отримання відшкодування завданої їй моральної шкоди зверталася до спеціаліста-психолога, для підтвердження дійсного існування та ступеня тяжкості своїх моральних страждань, понесені

на проведення психологічного дослідження витрати також підлягають відшкодуванню за рахунок відповідачів» [3].

Якість наукового обґрунтування психологічного дослідження має задовольнити як самого піддослідного, так і сторону відповідача, а головне — суд, який визначатиме розмір грошового відшкодування моральної шкоди.

Суд чекає від психологічного дослідження достовірного визначення провідних якостей особистості потерпілого, його індивідуально-психологічних особливостей, мотивотвірних чинників психічної поведінки та закономірностей перебігу психічних процесів, що є основним завданням психологічної експертизи [4].

Адвоката відповідача й суд переконують лише достовірні докази, а не формальний опис стандартних скарг позивача, виконаний у художній формі, із залученням психіатричних термінів розділів (F00-F99) класу V Міжнародного класифікатора хвороб.

Психодіагностичні тести та методики, у сукупності з ознайомчою бесідою й зібраним психологічним анамнезом, стають належними доказами дійсного існування та ступеня тяжкості страждань потерпілого, але не завжди й не будь-які.

Психодіагностику та психологічну експертизу найчастіше проводять в інтересах третіх осіб, які використовують їх результати: суддя, військовий комісар, керівник силової структури, ректор вишу, комісія з питань доброчесності тощо. Усвідомлюючи власну залежність від результатів психологічної діагностики, піддослідним особам властиве підсвідоме бажання спотворити їх результати на свою користь. Завдання психодіагноста — мінімізувати це спотворення та з'ясувати щирість і правдивість піддослідного.

Напрацювання авторів з оперативного діагностування психічного стану військовослужбовців і скринінгові дослідження декретованого контингенту втілено в Методології застосування загальновідомих психодіагностичних методик при дослідженні моральної шкоди (далі — *Методологія*) [5], презентованій на численних національних і міжнародних конференціях, проведених кафедрою медичної психології Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця впродовж 2017—2021 рр.

Методологія базується на теорії провідних тенденцій особистості метра психодіагностики Людмили Миколаївни Собчик

і доведених нею й адаптованих до умов сьогодення кореляційних зв'язків особистісних методик: ММРІ (СМІЛ/Міні-СМІЛ), методу портретних відборів (тест Сонді), методу кольорових відборів (тест Люшера), індивідуально-типологічного опитувальника ІТО (ДІТО) і загальновідомих стандартизованих особистісних тестів з контрольними шкалами [6].

Експериментально визначена послідовність використання батареї з десяти тестів, по чергово з проєктивними методиками та вправами нервово-м'язової релаксації (після попереднього ознайомлення з матеріалами психологічного анамнезу і проведенням бесіди), дає об'єктивно швидкі й достовірні результати психодіагностики позивача протягом 2—3 годин.

Інструментарій психодіагностики має змогу виявити провідні якості особистості потерпілого, акцентуації й індивідуальні особливості його психіки, які прогнозують поведінку в екстремальних умовах, а також ступінь вираженості тих рис, які посилюють/послаблюють рівень страждань конкретного піддослідного порівняно із середньо унормованою особистістю.

Для того щоб адвокат відповідача і суд упевнились у належності наданого доказу, результати психодіагностики мають містити заповнені стимульні бланки, матеріали бесіди та психологічного анамнезу у формі, яка припускає можливість їх перевірки, контролю та повторного проведення будь-якого з використаних тестів у судовому засіданні.

Важливість дотримання цих умов у процесі психологічних досліджень потерпілих доведено особистим досвідом авторів Методології й визнано відомими закордонними та вітчизняними науковцями цього напрямку.

Легенда психодіагностики, доктор психологічних наук, професор Л. М. Собчик, і Голова стаціонарної судово-психіатричної експертної комісії Київського міського центру СПЕ (1998—2010), доктор медичних наук, професор В. Б. Первوماйський (спільно з авторами цієї Методології М. М. Матяшем і В. М. Соповим) у співавторстві видали друком науково-публіцистичний посібник «Моральна шкода. Доказування в суді і захист від маніпуляцій», підготували матеріали щодо обґрунтування теорії провідних тенденцій особистості (Л. М. Собчик) і способів маніпулювання спеціальними термінами під час дослідження моральної шкоди (В. Б. Первوماйський).

Ключовою тезою Методології є важливість дотримання під час проведення психодіагностики наведених далі умов.

Першою умовою є письмова заява піддослідного, що містить згоду на проведення психологічного діагностування, дозвіл на доступ до його персональних даних, попереднє ознайомлення із процедурою тестувань і вимогу про передання результатів дослідження самому потерпілому або визначеній ним особі.

Друга умова — виконання тестових завдань винятково на паперових бланках, кожний із яких піддослідний засвідчує особистим підписом (ці бланки можна затребувати в судове засідання). З огляду на тотальну комп'ютеризацію науки, ця умова може здатися анахронізмом, але вона суттєво зменшує ризик зловживань з боку недобросовісного психодіагноста.

Третьою умовою є використання лише загальновідомих стандартизованих тестів з достовірними ключами та проєктивних методик із загальновизнаними інтерпретаціями проєкцій, що мінімізує суб'єктивний вплив діагноста й дає змогу контролювати зроблені висновки.

Четверта умова — ознайомлення піддослідного із вправами на основі методу нервово-м'язової релаксації доктора Е. Джекобсона та виконання простих вправ перед кожним тестом, що сприяє послабленню нервового напруження піддослідного і значно підвищує достовірність тестів.

П'ятою умовою є дотримання рекомендованої послідовності тестів (методики портретних відборів (тест Сонді), тепінг-тесту Є. П. Ільїна, методики кольорових відборів (тест Люшера), проєктивних методик, які унеможливають штучне спотворення результатів і налаштовують піддослідну особу на швидкі відповіді під час подальшої роботи з основними опитувальниками, що мають контрольні шкали правдивості, достовірності тощо).

Кожний психолог має власний інструментарій психологічних досліджень, і рекомендації згаданої Методології не є беззаперечними, але їх перевірено під час десятків судових спорів, де вони здобули підтвердження й визнання.

Слід зазначити, що душевні страждання не тотожні моральним, але складають їх лівову частку. Тому Верховний Суд визнає право позивача на звернення до спеціаліста-психолога для

підтвердження «дійсного існування та ступеня тяжкості» моральних страждань такого позивача.

Для того щоб мінімізувати сумніви суду та сторони відповідача щодо отриманих від психодіагноста доказів, вважаємо доцільним використовувати зазначену Методологію під час дослідження моральної шкоди.

Перелік джерел посилання

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 03.02.2022).
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/435-15/ed20220101#Text> (дата звернення: 03.02.2022).
3. Про відшкодування моральної шкоди та матеріальної шкоди : Постанова Верховного Суду України від 15.11.2018 р., справа № 761/24076/15-ц, провадження № 61-26051св18. URL: https://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS182191.html (дата звернення: 03.02.2022).
4. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 03.02.2022).
5. Методологія застосування загальновідомих психодіагностичних методик при дослідженні моральної шкоди : а. с. від 13.05.2017 р. № 71833.
6. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. Санкт-Петербург, 2005. 624 с.
7. Собчик Л. Б., Матяш М. М., Сопов В. М., Первомайський В. Б. Моральна шкода. Доказування в суді і захист від маніпуляцій. Київ, 2019. 78 с.

Олег Анатолійович Назаров,
кандидат психологічних наук, доцент, судовий експерт-психолог,
директор Київського міжнародного судово-експертного інституту
психологічної експертизи і досліджень на поліграфі, м. Київ, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3427-1162>,
e-mail: institute.expertise.kiev@gmail.com

Проблемні аспекти застосування спеціальних психологічних знань задля відшкодування моральної шкоди в Україні за наслідками військового збройного нападу Російської Федерації

Oleh Nazarov

Problem Aspects of the Application of Special Psychological Knowledge for Compensation for Moral Suffering in Ukraine Due to the Military Armed Attack of the Russian Federation

Анотація. У статті розглянуто можливі науково-обґрунтовані шляхи
обрахунку грошової компенсації за завдані моральні страждання мешкан-
цям України в результаті збройного військового нападу Російської Федерації.

Ключові слова: збройний напад, моральна шкода, спеціальні знання, су-
дова експертиза.

Annotation. The article considers possible scientifically based ways of accounting
for monetary compensation for the moral suffering caused to the inhabitants of
Ukraine as a result of an armed military attack by the Russian Federation.

Keywords: armed attack, moral damage, special knowledge, forensic
examination

24 лютого 2022 року Російська Федерація засобами підрозділів
збройних сил, важкого наземного озброєння (зокрема, дале-
кобійної артилерії, ракет, морських кораблів та військової авіа-
ції) розпочала загарбницьку війну проти України на суші, морі
та в повітряному просторі. Вторгнення вже призвело до значних
жертв серед мирних мешканців та завдало майнової та немайно-
вої шкоди населенню України.

Відповідно до I Протоколу до Женевських конвенцій від
12 серпня 1949 року, який стосується захисту жертв міжнародних
збройних конфліктів, прийнятого 1977 року [1], від держав, які
ведуть війну, вимагається, щоб сторони конфлікту захищали на-
селення під час воєнних дій незалежно від раси, кольору шкіри,
мови, віри або політичних переконань. Кожна зі сторін конфлікту
мусить захищати людей, якщо вони не застосовують зброю.

Також Протокол забороняє нападати на медичний персонал,
який виконує лише медичні дії (п. «е» ст. 8 I Протоколу).

Однак в Україні з перших днів повномасштабного вторгнення
російських військ під обстріли та авіаційні удари потрапляють
мирні громадяни, автомобілі швидкої допомоги, дитячі будинки,
лікарні та житлові райони. Таке свідоме грубе порушення законів
та звичаїв війни є воєнним злочином, який належить до міжна-
родно-правових норм кримінального права. Їх розглядає Міжна-
родний кримінальний суд, що розташований у Гаазі [2]. Дані про
кількість жертв наразі не остаточні через інтенсивність бойових
дій, проте кожен громадянин відповідно до ст. 23 Цивільного
кодексу України має право на відшкодування моральної шкоди,
завданої внаслідок порушення його прав.

Моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазна-
ла у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'яз-
ку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї
чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'яз-
ку зі знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності особи, а також ділової репута-
ції фізичної або юридичної особи.

Моральну шкоду відшкодовують грошовими коштами, іншим
майном або в інший спосіб, якщо інше не встановлено законом.
Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначає суд
залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних і ду-
шевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або поз-
бавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка
завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкоду-
вання, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне
значення.

Під час визначення розміру відшкодування враховують вимо-
ги розумності та справедливості. Моральну шкоду відшкодову-
ють незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню,
та не пов'язана з розміром цього відшкодування. Моральну шко-
ду відшкодовують одноразово, якщо інше не встановлено догово-
ром або законом.

Питання цивільно-правової відповідальності держави були у центрі наукових досліджень таких науковців, як Т. В. Боднар, Ю. Л. Бошицький, С. Н. Братусь, В. В. Вітрянський, Л. В. Винар, Т. С. Ківалова, В. М. Косак, О. О. Кот, О. В. Кохановська, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданик, О. О. Отрадна, О. О. Первомайський, І. В. Спасибо-Фатеева, М. М. Хоменко та ін. [6]. На жаль, залишається невирішеною низка питань щодо підстав та умов цивільно-правової відповідальності держави, особливостей суб'єктного складу в цивільному правопорушенні та особливостей цивільно-правової відповідальності держави за шкоду, заподіяну військовими діями в іншій країні. Усе це обумовило актуальність і необхідність дослідження особливостей та шляхів реалізації спеціальних психологічних знань в галузі судово-психологічної експертизи для допомоги в нарахуванні можливої грошової компенсації за завдані моральні страждання громадянам — потерпілим і позивачам — України, яка потерпає від невмотивованої військової агресії Російської Федерації з 2014 року.

2017 року в Україні було розроблено Методику психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди, яка призначена для судових експертів, суддів і працівників правоохоронних органів. Вона заснована на положеннях наукової психології та досвіді сучасної практики судово-психологічної експертизи, визначає послідовність дій судового експерта-психолога під час вирішення питань, що стосуються психологічного дослідження у справах щодо завдання моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди [3].

Об'єктами психологічного дослідження у справах щодо завдання моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди є людина як соціальний суб'єкт, сукупність джерел інформації (матеріали справи, продукти психічної діяльності тощо), що відображають відомості про психічну діяльність особи за обставин справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду. Предметом судово-психологічного дослідження у таких справах є сукупність фактичних даних, отриманих із використанням спеціальних знань у галузі психології, що відображають специфіку діяльності (соціально-психологічне функціонування) та психічного стану позивача (потерпілого) за обставин, що досліджують у справі.

Організація Об'єднаних Націй підготувала звіт щодо загибелі серед мирного населення України станом на 10.04.2022 р. Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) від початку збройного нападу Російської Федерації зафіксувало 4232 жертви серед цивільного населення, з яких 1793 людей загинуло (458 чоловіків, 294 жінки, 27 дівчат і 46 хлопчиків, а також 69 дітей і 899 дорослих, стать яких невідома) та 2439 було поранено (279 чоловіків, 213 жінок, 47 дівчат і 46 хлопчиків, а також 136 дітей і 1718 дорослих, стать яких невідома). Крім того, у Донецькій і Луганській областях нараховують 1880 загиблих (642 загиблих і 1238 поранених), на підконтрольній Україні території — 1534 жертви (571 вбито та 963 поранено), на території, тимчасово підконтрольній самопроголошеними «республіками» — 346 втрат (71 убитий і 275 поранених), в інших регіонах України (м. Київ, Черкаська, Чернігівська, Харківська, Херсонська, Київська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Запорізька, Дніпропетровська та Житомирська області), які перебували під контролем України на момент бойових дій — 2352 жертв (1151 загиблих і 1201 поранений). Більшість зафіксованих втрат серед цивільного населення були завдані застосуванням вибухової зброї з широкою зоною впливу (зокрема, обстріли з важкої артилерії та реактивних систем залпового вогню, а також ракетні та повітряні удари). ООН вважає, що фактичні цифри значно вищі, оскільки отримання інформації з деяких місць, де тривають інтенсивні бойові дії, зтримується.

До того ж багато звітів все ще очікують підтвердження. Ідеться, наприклад, про Маріуполь (Донецька обл.), Ізюм (Харківська обл.), Попасну (Луганська обл.) та Бородянку (Київська обл.). У цих районах є інформація про численні жертви серед мирного населення. Ці цифри додатково підтверджуються, їх не включено у наведену статистику. ООН також звертає увагу на звіт Генеральної прокуратури України, згідно з яким станом на 10 квітня загинуло 176 дітей і щонайменше 336 дітей отримали поранення. Станом на 11 квітня за підрахунками ООН з України до Європи виїхали вже 4,5 млн. біженців.

Оскільки об'єктом судово-психологічної експертизи у справах з відшкодування моральної шкоди є людина (позивач, потерпілий), то наведені цифри щодо кількості загиблих вимагають

судових експертів-психологів замислитися щодо можливого навантаження та порядку роботи у разі звернення за проведенням судово-психологічної експертизи їх близькими родичами з метою отримання відшкодування.

На жаль, в Україні існує лише негативна судова практика у разі, коли судові експерти-психологи проводили експертні дослідження не щодо кожної особи окремо, а робили колективні розрахунки можливих розмірів відшкодування за завдані моральні страждання. При цьому як недолік суди вказували на відсутність врахування судовим експертом індивідуальних особливостей потерпілого або позивача, що не відповідає Методиці психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди.

Викладене вимагає від наукової та експертної спільноти почати проводити обґрунтовані дослідження щодо різних шляхів нарахування грошової компенсації за завдані моральні страждання, поміж яких можуть бути наступні.

1. Репарація — повне або часткове відшкодування (за мирним договором або іншими міжнародними актами) державою, що розпочала агресивну війну, збитків, завданих державі, що зазнала нападу. Наприклад, після Першої Світової війни Німеччина щорічно сплачувала певну суму репарацій (починаючи з 1 млрд марок у 1924 р. і до 2,5 млрд марок у 1928—1929 рр.) [5].

2. Програми з відшкодування збитків Організації Об'єднаних Націй [7]:

2.1. Реституція означає заходи, які «відновлюють первісне становище жертви, що існували до скоєння грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права».

2.2. Компенсацію «слід надавати за будь-якій економічній оцінці, що піддається, збитки в установленому порядку, пропорційно тяжкості порушення і обставин кожного випадку, що є наслідком грубих порушень міжнародних норм в області прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, таких, як втрачені можливості, втрачена вигода і моральність».

2.3. Реабілітація має містити надання медичної та психологічної допомоги, а також юридичних і соціальних послуг.

2.4. Сатисфакція — це широкий набір заходів, починаючи зі спрямованих на припинення порушень, що тривають, і завершуючи заходами щодо встановлення істини, пошуку місцезнаходження зниклих осіб, розпізнавання та поховання останків, надання публічних вибачень, прийняття судових та адміністративних санкцій, віддання належної пам'яті жертв, а також навчальні програми з прав людини.

2.5. Гарантії неповторення того, що трапилося, також є широкою категорією заходів, що містить інституційні реформи щодо забезпечення ефективного цивільного контролю за збройними силами, а також надання психологічних і соціальних послуг.

3. Проведення судово-психологічної експертизи відносно потерпілої особи, позивача у справі для індивідуального визначення орієнтовного розміру можливої компенсації за завдані моральні страждання.

Отже українським фахівцям спільно з міжнародними організаціями потрібно провести ґрунтовну роботу щодо визначення справедливих і науково-обґрунтованих шляхів розрахунку можливої грошової компенсації мешканцям України за завдані моральні страждання в результаті збройного військового нападу Російської Федерації та завданої майнової та немайнової шкоди.

Перелік джерел посилання

1. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов (Протокол I) (с поправками от 30 ноября 1993 г.) (чинний від 01.03.1994 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_911#Text (дата звернення: 15.04.2022).
2. Втрата серед цивільних громадян та об'єктів від вторгнення Росії (оновлюється). 03.05.2022. ZMINA. центр прав людини. URL: <https://zmina.info/articles/vtraty-sered-cyvilnyh-gromadyan-ta-obyektiv-vid-vtorgnennya-rosiyi-onovlyuyetsya> (дата звернення: 15.04.2022).
3. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М., Сліпець О. О. та ін. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Харків, 2017. 61 с.

4. Ukraine: civilian casualty update 10 April 2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2022/04/ukraine-civilian-casualty-update-10-april-2022> (дата звернення: 15.04.2022).
5. Репарації. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Репарації> (дата звернення: 15.04.2022).
6. Кравчук Д. В. Особливості цивільно-правової відповідальності держави за шкоду, заподіяну терористичним актом. *Південно-український правничий часопис*. 2019. № 4. Ч. 2. С. 125—128.
7. Механизмы обеспечения верховенства права для постконфликтных государств. Программы по возмещению ущерба / ООН. Нью-Йорк ; Женева, 2008. 50 с.

Олена Володимирівна Перова,
кандидат юридичних наук, завідувач Київського відділення
Львівського НДІСЕ Мін'юсту України, м. Київ, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6568-6715>,
e-mail: olena.perova.lndise@gmail.com

Проблеми застосування стандартів доказування в цивільному процесі у справах про відшкодування моральної шкоди

Olena Perova
*Application Issues of Proof Standards in Civil Proceedings
in Cases of Compensation for Moral Harm*

Анотація. Нормами Цивільного процесуального кодексу України передбачено застосування судами під час оцінювання доказів у справі таких стандартів доказування, як допустимість, достовірність, достатність, а також їх сукупності. Проте у справах про відшкодування моральної шкоди для належного застосування цих об'єктивних стандартів до фактично суб'єктивних характеристик та оцінних понять, використаних позивачем у разі визначення розміру моральної шкоди під час подання позову, можливе, на думку авторки, винятково за умов залучення фахівця, який має спеціальні знання у сфері психологічних досліджень (безумовно відмінні від права), а такі знання допоможуть суду вирішити спір з належним дотриманням завдань цивільного судочинства.

Ключові слова: цивільний процес, моральна шкода, стандарти доказування.

Abstract. Standards of the Civil Procedure Code of Ukraine provide for application by courts while evaluation of evidence in the case of such standards of evidence as admissibility, reliability, sufficiency, as well as their totality. However, in cases of compensation for moral harm for the proper application of these objective standards to actual subjective characteristics and evaluative concepts used by the plaintiff in determining amount of moral harm when filing a lawsuit, it is possible, according to the author, only who has specific expertise in the field of psychological research (certainly different from law) and such expertise will help the court to resolve dispute with due regard to the tasks of civil proceedings.

Keywords: civil trial, moral harm, proof standards.

У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (ч. 1 ст. 6), яка, з огляду на приписи ч. 1 ст. 9 Конституції України та ст. 10 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), є складовою вітчизняного законодавства, визначено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його

справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом.

Цивільний процесуальний кодекс України (далі — ЦПК України) у ч. 3 ст. 12 встановлює обов'язок кожної сторони довести ті обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, визначених цим Кодексом.

Згідно з ч. 1 і 3 ст. 13 ЦПК України суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, у межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках. Учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд.

Зміст конституційного права особи на звернення до суду за захистом своїх прав обумовлено ст. 16 ЦК України, відповідно до якої кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права й інтересу. Також за ч. 1 ст. 81 ЦПК України кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, визначених ст. 82 цього Кодексу.

У ч. 1 ст. 76 ЦПК України обумовлено, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги й заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

Належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування (ч. 1 ст. 77 ЦПК України). Достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи (ст. 79 ЦПК України). Відповідно до ч. 1 ст. 80 ЦПК України достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які належать до предмета доказування.

Відповідно до ч. 1 і 3 ст. 89 ЦПК України суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному й безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Суд оцінює як зібрані у справі докази загалом, так і окремі докази (групу однотипних доказів), що їх містить справа, із застосуванням зазначених вище стандартів доказування.

Як убачається із судових рішень, розміщених у відкритому доступі в Державному реєстрі судових рішень, справи, пов'язані зі стягненням моральної шкоди, які розглядають у порядку цивільного судочинства, мають переважно похідний характер від справ, уже розглянутих у порядку кримінального судочинства, або провадження у справах про адміністративні правопорушення, що (із урахуванням норм ч. 4 ст. 82 ЦПК України) звільняє позивача від необхідності доводити протиправний характер діяння винної особи, оскільки факт завдання шкоди вже встановлено преюдицією в іншій справі, водночас на позивача в такій справі покладено обов'язок доказувати не право на відшкодування моральної шкоди, а її розмір.

При цьому задоволення позовних вимог у сумі, що наближена до заявленої або дорівнює їй, здебільшого відбувається за наявності у справі висновку психологічної експертизи, проведеної судовим експертом згідно з Методикою психологічних досліджень у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди, а такий висновок було подано разом з позовом або отримано в межах процедури призначення експертизи після відкриття провадження у справі.

Проте, зважаючи на невизнання стороною відповідача позовних вимог, останні, оцінюючи саму Методику психологічних досліджень, намагаються зменшити її доказове значення, зазначаючи неприйнятність врахування певних питань під час розрахунку розміру моральної шкоди за визначеною формулою, неможливість надання експертом-психологом грошового еквівалента протиправного діяння винної особи, що виходить за межі компетенції професійних повноважень такого експерта, і навіть намагаються у зв'язку із цим застосувати до неї доктрину «плодів отруйного дерева» (*fruit of the poisonous tree*), сформульовану Європейським судом з прав людини у справах «Гефген проти Німеччини», «Тейксейра де Кастро проти Португалії», «Шабельник проти України» «Балицький проти України», «Нечипорук і Йонкало проти України», «Яременко проти України», відповідно до якої якщо джерело доказів є неналежним, то всі докази, отримані з його допомогою, перебуватимуть за межами права (чим зменшують доказове значення висновку

експерта-психолога), а надані експертом у висновку доводи можуть впливати на правову кваліфікацію певних обставин, проте не визначати її.

Зі свого боку, відсутність висновків Верховного Суду про застосування норм права у подібних спорах і застосування під час розгляду справ про стягнення моральної шкоди висновків постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», яка вочевидь має занадто загальний характер, сьогодні створює певні ризики формування однорідної судової практики із цього питання.

До того ж єдина Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.12.2020 р. у справі № 752/17832/14-ц визначає лише умовні критерії обмеження максимального розміру відшкодування: «Розмір відшкодування моральної шкоди має бути не більшим, ніж достатньо для розумного задоволення потреб потерпілої особи, і не повинен приводити до її безпідставного збагачення» [4]. Згаданого висновку дійшли під час розгляду справи, у межах якої висновку судової психологічної експертизи взагалі не отримували; це рішення фактично звузило критерії визначення судом розміру можливого відшкодування до задоволення потреб потерпілої особи й визначило одним з обмежувальних чинників уникнення безпідставного збагачення, що зобов'язує суди під час розгляду аналогічних спорів для правильного визначення розміру моральної шкоди досліджувати рівень потреб потерпілої особи та рівень її життя.

Відтак повне та безстороннє дослідження визначення розміру моральної шкоди, висновки за результатами якого підтверджують або спростовують відповідність та обґрунтованість обумовленого позивачем під час подання позову розміру моральної шкоди, і водночас позбавлення експерта під час проведення дослідження повноважень суду щодо встановлення (або дублювання) обставин завдання такої шкоди (тобто проведення експертизи базується на принципі «завдання шкоди мало місце») дасть змогу отримати належний, допустимий і достовірний доказ, який лише в сукупності з іншими належними, допустимими й достовірними доказами може сприяти правильному вирішенню спору.

Перелік джерел посилання

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.02.2022).
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 15.02.2022).
3. Реєстр методик проведення судових експертиз [Електронний ресурс]. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua> (дата звернення: 15.02.2022).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 15.12.2020 р. у справі № 752/15832/14-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95177479> (дата звернення: 15.02.2022).
5. Журавльова М. О. Методичні засади дослідження моральної шкоди. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. 2017. Вип. 62. С. 448—452.

Людмила Вікторівна Пилипенко,
науковий керівник Науково-аналітичної експертної інституції
при ВГО «Шлях українців» (відокремлене відділення),
директор ПП «Профі-центр Стрельникових»,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5121-7950>, e-mail: mail@hrm.bz

Розрахунок моральної шкоди під час проведення психологічної експертизи у справах про відшкодування моральної шкоди

Liudmila Pylypenko

Moral Harm Calculation while Psychology Analysis in Cases of Compensation for Moral Harm

Анотація. Визначення справедливого розміру моральної шкоди / компенсації моральних страждань є важливим питанням під час складання експертного висновку. Викладено авторське бачення щодо складових методики розрахунку моральної шкоди в межах чинного законодавства України та шляхів її вдосконалення.

Ключові слова: моральна шкода, розмір моральної шкоди, психологічна експертиза.

Abstract. Determining fair amount of moral harm / compensation for moral suffering is an important issue while drawing up an expert conclusion. The author's vision on components of methodology for calculating moral harm within current legislation of Ukraine and ways to its improving is presented.

Keywords: moral harm, amount of moral harm, forensic psychology analysis.

Одним із актуальних завдань судової психологічної експертизи є визначення розміру відшкодування моральної шкоди: «Якщо особі (прізвище, ім'я та по батькові) завдані страждання (моральна шкода), який можливий розмір становить грошова компенсація за завдані страждання (моральну шкоду)?».

Для того щоб залишитись у межах професійної компетентності та скласти насправді об'єктивний, справедливий, обґрунтований і вагомий висновок судово-психологічної експертизи, що його суд прийме як належне джерело доказів, експерт-психолог має чітко знати й розуміти юридичну складову самого поняття «моральна шкода» у ракурсі цивільного та кримінального процесу, усталену судову практику із цього питання.

Розмір відшкодування моральної шкоди має бути не більшим достатнього для розумного задоволення потреб потерпілої особи та не повинен сприяти її безпідставному збагаченню (Поста-

нова Великої Палати Верховного Суду від 15.12.2020 р., справа № 752/17832/14-ц) [1].

Психологічному дослідженню у цьому разі підлягають: індивідуальні психологічні особливості потерпілого (конкретної особи), компенсаторні механізми, особливості сприйняття та переживання стресу і фрустрації, характер, глибина та тривалість фізичних і моральних страждань, стан здоров'я потерпілого та тяжкість завданої травми (за наявності відповідних медичних висновків, які експерт урахує під час вивчення матеріалів справи), глибина психологічної травми, наслідки тілесних ушкоджень для психіки, істотність вимушених змін у життєвих і виробничих відносинах, ступінь зниження престижу, ділової репутації (характеру діяльності потерпілого, часу й зусиль, необхідних для відновлення попереднього стану) тощо.

У постанові Пленуму Верховного Суду України [2] роз'яснено, що під моральною шкодою «варто розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, інших негативних явищ, завданих фізичній чи юридичній особі протиправними діями інших осіб».

Для відшкодування шкоди обов'язково необхідна наявність шкоди, протиправність діяння того, хто її заподіяв, наявність причинно-наслідкового зв'язку між шкодою і протиправним діянням того, хто її заподіяв, та вини останнього в її завданні. Аналогічну правову позицію висловив Верховний Суд у постановках від 30.01.2018 р. та 20.02.2018 р. (справи № 804/2252/14 і 818/1394/17 відповідно) [1].

Із визначень поняття «моральна шкода» у ст. 23 Цивільного кодексу України [8, 2] та її змісту, отримуємо правничу, юридичну формулу відшкодування моральної шкоди у правовому полі чинного законодавства України. Відшкодування/компенсація моральної шкоди (C_{cmd}) дорівнює сумі правових чинників з 1) по 4) з урахуванням поняття генерального делікту [7, с. 67] (далі — формула 1).

$$C_{cmd} = F + D + C + CMD, \quad (1)$$

де C_{cmd} (compensation for moral damage) — відшкодування/компенсація моральної шкоди;

F (fault) — вина юридичної чи фізичної особи (її дії або бездіяльність);

D (the degree of guilt of the perpetrator) — ступінь вини того, хто заподіяв шкоду;

C (causation) — причиново-наслідковий зв'язок між протиправними діями та їх наслідками;

CMD (consequences of moral damage) — наслідки протиправних дій чи бездіяльності, завданих правам, свободам, законним інтересам особи у вигляді моральної шкоди.

Складові формули *F* і *D* у будь-яких варіаціях або формулюваннях априорі не можуть бути предметом психологічного аналізу або розрахунку — так само, як не можуть бути складовими формули розрахунку розміру відшкодування/компенсації за моральну шкоду.

Предмет доказування та встановлення вини чи протиправності дії належить до виняткової компетенції адвоката й суду, а експерт-психолог аналізує потерпілого та його стан, психологічні особливості, які і є об'єктом психологічного дослідження (експертизи).

Виходячи із законодавчого визначення моральної шкоди та юридичної формули (1), на нашу думку, слід розробляти вітчизняні методи розрахунку розміру відшкодування моральної шкоди, які перебувають у межах компетенції судового експерта психолога, корелюють із нормами чинного законодавства України й не є репліками або адаптаціями методик, що розроблені в інших державах і відповідають законодавству цих держав.

Тому ми вважаємо, що під час розрахунку моральної шкоди варто застосовувати індивідуальний підхід, який має враховувати таке [7]:

- дослідження індивідуальних психологічних особливостей і способів реагування на протиправне діяння саме потерпілого, а не «середньостатистичної людини», як зазначено в методиці 14.1.75 [5];
- розмежування цивільного правопорушення та кримінального злочину;
- унеможливлення обмеження випадків виникнення права на відшкодування моральної шкоди, закріплених у Кримінальному кодексі України видами злочинних діянь;

- висновок, зроблений у ймовірній формі (обмежений обсяг досліджуваного матеріалу, недостатня виразність ознак або неясна частота зустрічальності встановленої сукупності ознак), не може бути покладено в основу обвинувального висновку або вироку [4, с. 81]. Доказування не може ґрунтуватися на припущеннях [3];
- презумпцію моральної шкоди не передбачено чинним законодавством України [7, с. 27]. Моральна шкода не є прямим наслідком кожної протиправної поведінки й передбачена практикою ЄСПЛ винятково для певного виду справ;
- основні соціальні й демографічні групи населення, до яких може належати потерпілий [7, с. 38];
- наслідки фізичного ушкодження потерпілого та можливість його подальшої професійної самореалізації;
- практику ЄСПЛ щодо додавання загальнодержавних податків до суми справедливої сатисфакції та норм Податкового кодексу України [7, с. 37];
- у п. 3 розд. II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України від 06.12.2016 р. № 1774-VIII зазначено, що мінімальну заробітну плату не застосовують як розрахункову величину для визначення посадових окладів і заробітної плати працівників та інших виплат (зокрема, виплат щодо компенсації (відшкодування) моральної шкоди) [7, с. 40].

Сьогодні в Україні зареєстровано авторські права на Методику (проходить апробацію в судах), яка враховує всі названі вище чинники, яку можна вдосконалювати й доповнювати, а саме наукові праці: «Методика судово-психологічної експертизи / психологічного дослідження визначення наявності моральної шкоди, розміру відшкодування/компенсації за моральну шкоду, її наслідки : метод. посіб.» (Л. В. Стрельнікова, свідоцтво про реєстрацію авторського права (далі — *свідоцтво*) на твір від 25.08.2021 р. № 107582) [6] і «Алгоритм проведення комплексного науково-психологічно-економічного дослідження матеріальної і моральної шкоди потерпілого методами практичної психології та економіки» (Л. В. Стрельнікова, О. І. Оксютенко, свідоцтво від 30.09.2021 р. № 108338) [6].

Перелік джерел посилання

1. Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 15.12.2020 р. у справі № 752/15832/14-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/95177479> (дата звернення: 15.02.2022).
2. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму ВС України від 31.03.1995 р. № 4 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 15.02.2022).
3. Про судові рішення у цивільній справі : постанова Пленуму ВС України від 18.12.2009 р. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09#Text> (дата звернення: 15.02.2022).
4. Пясковський В. В., Черноус Ю. М., Самодин А. В. та ін. Криміналістика : підручник. / за заг. ред. В. В. Пяковського. Харків, 2020. 752 с.
5. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М., Сліпець О. О. та ін. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Харків, 2017. 61 с.
6. Спеціальна інформаційна система Укрпатенту [Електронний ресурс]. URL: <https://sis.ukrpatent.org> (дата звернення: 15.02.2022).
7. Стрельнікова Л. В. Методика судово-психологічної експертизи / психологічного дослідження визначення наявності моральної немайнової шкоди, розміру відшкодування/компенсації за моральну шкоду, її наслідки : метод. посіб. Київ, 2021. 180 с.
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.02.2022).

Євген Вікторович Підчасов,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди, доцент кафедри соціології та психології
Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України,
м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5057-4828>,
e-mail: psyevgeniy@gmail.com

Надія Ігорівна Чепелева,

викладач кафедри соціології та психології Харківського національного
університету внутрішніх справ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2101-9571>, e-mail: chepn@ukr.net

Вивчення емоційних станів у контексті визначення завданої моральної шкоди

Yevhen Pidchasov, Nadiia Chepelieva
*Study of Emotional States in the Context
of Determining Moral Harm*

Анотація. Розглянуто базовий психологічний зміст і сутність поняття «моральна шкода», проаналізовано його відповідність психолого-правовим нормам у справах про її відшкодування, окреслено роль досліджень емоційних станів у контексті визначення завданої моральної шкоди.

Ключові слова: мораль, моральна шкода, моральні (психічні) страждання, душа, душевні страждання, емоційні стани.

Abstract. Basic psychological content and essence of moral harm concept are considered, its compliance with psychological and legal norms in cases of its compensation is analyzed, research on emotional states in the context of determining moral harm is outlined.

Keywords: moral harm, moral (mental) suffering, soul, mental suffering, emotional states.

У законодавстві України закріплено норми, які дають право особам на відшкодування моральної шкоди, що в сучасній концепції юридично-психологічної допомоги є невід'ємною складовою захисту прав і свобод людини. Моральна шкода — це немайнова шкода: страждання, завдані людині внаслідок неправомірних дій щодо неї, душевні страждання, завдані особі [3].

Насамперед слід зазначити, що чинне вітчизняне законодавство не містить чіткого визначення поняття «моральна шкода», до того ж воно протирічить класичній сучасній психологічній термінології, яка відмовилася від використання термінів «душа»,

«душевний» як таких, що не мають чіткого визначення; між цими термінами й терміном «психіка» немає повної тотожності. Психологія оперує передусім поняттями «мораль», «моральні страждання», що мають здебільшого якісне відображення й ускладнені у кількісному вираженні, а також поняттями «емоції», «емоційні страждання», що мають як якісне, так і кількісне відображення у методичних процедурах (тривога, страх, депресивні стани тощо). Згідно зі ст. 23 Цивільного кодексу України моральна шкода полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [1; 3].

Як бачимо, наведені юридично закріплені аспекти моральної шкоди підтверджують попередні висновки про неоднозначність і неузгодженість поняття «моральна шкода» із теоретико-методологічним апаратом психології. Перший (найбільш конкретний) аспект характерний переважно для сфери фізіології та медицини, стосуючись психологічного лише опосередковано через фізіологічні аспекти. Четвертий найбільш близький до якісних соціально-психологічних характеристик поняття «мораль». А ось другий і третій саме протирічать як юридичній практиці, так і сучасній психологічній науці, що не має чіткого визначення й методичного апарату.

Аналізуючи поняття «душевні страждання», можна дійти висновку, що під цим поняттям, доступним для методичних процедур, можна розуміти безпосередньо моральний тиск на людину, порушення самопочуття, зокрема, негативні емоції, що виникли внаслідок певних дій і подій, які призвели до сталого зниження емоційного стану, домінування негативних емоцій, тривалого стану фрустрації, стресу, виявів депресивних станів тощо. Саме в такому формулюванні душевні страждання можна виміряти й виразити у їх динаміці за рівнями, що закладає потенційну можливість визначити рівень шкоди, завданої особі, із позицій психології. Хоча в такий спосіб проблему переведення

шкоди немайнового характеру (моральної) у майновий вираз, із позицій права, можна вирішити не повною мірою.

Подібне розуміння зустрічаємо в наукових працях психологів і юристів, які досліджують проблематику моральної шкоди. Наведемо кілька прикладів спроби конкретизувати це питання.

Так, О. О. Отраднава пропонує визначати моральну шкоду як негативні наслідки для внутрішньої, психічної сфери людини, її відчуттів, самопочуття, ментального здоров'я, що полягають у відсутності емоційного благополуччя і/або наявності психічного розладу [3].

Т. М. Кириченко під моральними й душевними стражданнями фізичної особи розуміє негативні, несприятливі емоції, які відчуває людина внаслідок протиправного порушення її прав. Фізичними стражданнями є будь-які больові відчуття, що стали наслідком порушення здоров'я людини, тілесного ушкодження або іншого функційного розладу через порушення прав людини. Поняття «страждання» доцільно розглядати як реакцію фізичної особи на неправомірні дії того, хто заподіяв їй цю шкоду, внаслідок яких така особа зазнала фізичного або морального болю. Іншими негативними явищами, завданими фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб, є результати будь-якого протиправного впливу на особу, що порушує її індивідуальну сферу, внаслідок якого особа зазнає шкоди немайнового характеру [2].

Поняття «моральні страждання» складне. Під моральними стражданнями як емоційно-вольовими переживаннями людини фахівці розуміють пережиті такою людиною почуття приниження, роздратування, пригніченості, гніву, сорому, розпачу, неповноцінності, стану психологічного дискомфорту тощо. Визначення моральної шкоди через страждання означає, що вони мали відбитися у свідомості потерпілого та спричинити негативні психічні наслідки. Вони є визначальними показниками настання моральної шкоди [4].

Верховний Суд у п. 30 Постанови № 818/607/17 дійшов такого висновку: «Психологічне напруження, розчарування та незручності, що виникли внаслідок порушення органом держави прав людини, можуть свідчити про завдання моральної шкоди». Європейський суд з прав людини встановлює презумпцію завдання

державою моральної шкоди стягувачу за надмірно тривалого невиконання рішення суду без обов'язкового встановлення складу цивільного правопорушення (ВГСУ у справі № 903/486/16 від 15.02.2017 р.) [5].

Саме такою невідповідністю (невизначеністю) понятійного апарату та складністю правового переведення шкоди немайнового характеру в майновий показник (як відшкодування) і зумовлено виключення з-поміж рекомендованих, зокрема, відомої Методики встановлення завдання моральної шкоди та методу оцінки розміру компенсації завданих страждань О. М. Ерделевського [5].

На нашу думку, фахові процедури визначення психологічної складової моральної шкоди мають бути комплексним дослідженням тих психологічних складових, для яких розроблено методичний і математичний апарат, що дає змогу максимально конкретизувати отримані дослідні дані, віддалитися від імовірнісного характеру висновку з питання завдання моральної шкоди.

Як бачимо з проведеного аналізу, теоретичні обґрунтування й експертні дослідження у питаннях за позовами про відшкодування моральної шкоди перебувають на перетині двох психологічних понять — «мораль», яке у психологічних дослідженнях має переважно якісне соціально-психологічне відображення, і «емоційні стани», які найбільшою мірою, у межах цієї проблематики, можуть бути виміряні, виражені психометрично максимально конкретно. Саме такий підхід закладає підвалини конкретизації поняття «моральна шкода» у психологічних дослідженнях, а з правових позицій вирішення цього питання — це приведення понять «моральна шкода» і «душевні страждання» у відповідність до сучасного психологічного теоретико-методологічного апарату.

Перелік джерел посилання

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/435-15/ed20220101> (дата звернення: 03.02.2022).
2. Кириченко Т. М. Основні положення загальнотеоретичної характеристики інституту моральної шкоди. *Науковий вісник публічного та приватного права* : зб. наук. пр. 2019. Вип. 5. Т. 2. С. 47—52.

3. Колінько Ц. Проблеми доведення моральної шкоди за законодавством України. *Підприємництво, господарство і право* : щомісяч. наук.-практ. юрид. журн. 2020. № 8 (294). С. 30—34.
4. Петренко В. Поняття та зміст моральної шкоди за чинним законодавством. *Там само*. 2019. № 4 (278). С. 60—64.
5. Пилипенко Л. В. Методика 14.1.75 або «плоди отруйного дерева». URL: https://protocol.ua/ru/metodika_14_1_75_abo_plodi_otruynogo_dereva (дата звернення: 03.02.2022).

Ірина Олександрівна Савченко,
завідувач сектору Сумського відділення
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Мін'юсту України,
м. Суми, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-1473>,
e-mail: svhndise@ukr.net

Світлана Леонідівна Бабич,
старший судовий експерт Сумського відділення
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Мін'юсту України,
м. Суми, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-1473>,
e-mail: svhndise@ukr.net

Деякі проблемні питання психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди

Iryna Savchenko, Svetlana Babych
Some Problematic Issues of Forensic Psychology Analysis
in Cases of Claims for Moral Harm

Анотація. Розглянуто основні аспекти проведення судової психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди на прикладі практичної роботи експертів-психологів. Придільно увагу уніфікації юридичних підстав врегулювання питань відшкодування моральної шкоди та науково-методологічного підходу визначення розміру завданої моральної шкоди.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, моральна шкода, психічні страждання особи, визначення розміру моральної шкоди.

Abstract. Main aspects of conducting forensic psychology analysis in cases of claims for moral harm compensation on the example of practical work of forensic psychologist are considered. Attention is paid to unification of legal grounds for settling the issues of compensation for moral harm and scientific and methodological approach to determining amount of moral harm.

Keywords: forensic psychology analysis, moral harm, mental personal suffering, amount determination of moral damage.

На сучасному етапі розвитку України як незалежної європейської держави існує усталена тенденція до демократизації суспільства та всіх його інститутів. Це означає створення таких умов і засобів, за яких сама можливість порушення прав була б зведена до мінімуму, а у разі, коли таке порушення допущено, можна було б швидко і в повному обсязі ліквідувати його наслідки [1]. Відшкодування моральної шкоди — один із найактуальніших інститутів сучасної правової науки. На думку В. П. Паліюка,

відшкодування моральної (немайнової) шкоди є одним із найбільш повноцінних способів захисту, що використовується для відновлення порушеного права. При стягненні цього виду шкоди фактично збігається спосіб захисту і відповідальності [2]. Належне забезпечення захисту прав і свобод людини неможливе поза зв'язку з його психічною сутністю як індивідуума й члена цивільного суспільства. Такий гуманістичний підхід є визначальним і розповсюджується на увесь процес судочинства. Не є виключенням судова психологічна експертиза у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди.

Оскільки причинний зв'язок між наявними моральними стражданнями особи та протиправною поведінкою не є наперед встановленим фактом, презумпція наявності моральної шкоди, завданої конкретною протиправною поведінкою, підлягає доказуванню. Обґрунтуванню підлягає також визначення розміру відшкодування моральної шкоди.

Головним інструментом для захисту права на компенсацію моральної (немайнової) шкоди є судовий захист. Саме тому доволі важливим є юридично розвинутий процес реалізації не тільки права на компенсацію моральної шкоди, але й сам механізм установлення наявності (відсутності) моральної шкоди, а також визначення її грошового еквіваленту. Як свідчить практика у справах про відшкодування моральної шкоди найбільші колізії виникають у частині визначення розміру її компенсації. На законодавчому рівні однозначний підхід дотепер не розроблено. Сьогодні понад тридцять видів нормативних актів нашої держави частково регулюють питання відшкодування моральної шкоди, проте вони не дають змогу уніфіковано розрахувати розмір моральної шкоди. Тому слушною є думка фахівців, що на сьогодні поняття моральної (немайнової) шкоди розкривається на рівні законів та інших нормативно-правових актів, науковцями та судовою практикою [2, с. 56].

Судова психологічна експертиза у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди у сучасному судовому процесі, з одного боку, є доволі затребуваною, оскільки вона дає змогу швидко, максимально ефективно та науково-обґрунтовано розв'язати позначені вище юридичні труднощі (зокрема, надати суду під час визначення грошового еквіваленту душевних

і/або фізичних страждань низку чинників, що мають винятково психологічну основу (серед них глибина, інтенсивність та тривалість психічних страждань, прогностична можливість відновлення відчуття благополуччя особи) внаслідок порушення її прав і свобод та ін.), з іншого — викликає багато питань відносно можливостей судової психологічної експертизи, меж компетенції, особливостей призначення, єдиного методологічного підходу, що підсилює дискусійні імперативи в обговоренні висновків експертів за результатами проведення судової психологічної експертизи в суспільстві взагалі та під час оцінювання висновку експерта як окремого доказу у справі в суді зокрема.

У вітчизняній практиці запроваджено методику психологічного дослідження у справах щодо завдання моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (реєстраційний код 14.1.75) [3], методологічний підхід якої спрямовано на дослідження соціально-психологічних аспектів феномену морального страждання, урахування індивідуальні особливості людини, її актуальний стан, динаміку її особистісних і емоційних проявів під впливом виниклих юридичних обставин, пов'язані з цим страждання і переживання, а також передбачає впорядкування особливих обставин, які є актуальними для життєвої ситуації людини, тобто є психологічно значущими для неї, та враховує узагальнену класифікацію ситуацій, що стають підставою відповідальності за завдану моральну шкоду [4], яка дає змогу ефективно вирішувати завдання судової психологічної експертизи цього предметного виду. Тим не менш, судові експерти-психологи, керуючись закріпленим у чинному законодавстві положенням стосовно того, що визначення способу проведення експертизи (вибір певних методик (методів дослідження)) належить до компетенції експерта [5], обирають інші підходи. Станом на сьогодні існує кілька науково-методичних розробок фахівців у галузі судової психологічної експертизи з питань завдання моральної шкоди (Ф. С. Сафуанов, О. М. Ерделевський, В. В. Нагаєв, Т. В. Сахнова, Н. В. Алікіна, А. В. Чуманов, А. Н. Цветкова, В. П. Паліюк та ін.), що призводить до певної еклектичності досліджень, непослідовності та неуніфікованості дій експерта, не достатньої аргументованості висновків. Тому залишаються дискусійними питання щодо правомірності застосування експертних методик,

що існують, із визначення орієнтовного розміру відшкодування моральної шкоди особі (позивачу) за психічні (на моральному рівні) страждання, пов'язані з порушенням його прав.

Така різноманітність детермінує відсутність уніфікованого підходу до оцінювання висновку експерта в суді та хибних тлумачень. Аналізуючи практичну діяльність експертів-психологів Сумського відділення (на даний час близько 20% від загальної кількості призначених і проведених судових психологічних експертиз у відділенні виконано у справах про відшкодування моральної шкоди [6]), можна дійти до висновку, що суд нерідко не бере до уваги висновку експерта, аргументуючи своє рішення «виходом експерта за межі розумності» саме у сумі ймовірної рекомендованої моральної (немаймової) шкоди, не долучаючи інших рівнозначних доказів у справі (висновків експертів, які б рекомендували «більш розумну суму відшкодування») або посилаючись на те, що «експерт не надав категоричного висновку і категорично не визначив суму компенсації за завдані психічні (на моральному рівні) страждання позивача», нівелюючи чітко встановлену на законодавчому рівні норму щодо того, що остаточне рішення щодо розміру відшкодування моральної (немаймової) шкоди приймає суд [7].

Доволі часто доводиться стикатися з неналежною та необ'єктивною оцінкою судом висновку експерта-психолога як такого, що базується на безпідставному обвинуваченні експерта у виході за межі своєї компетенції та вирішення питань права. Зокрема, критиці піддають застосування експертами-психологами формули математичного обчислення вірогідного рекомендованого розміру відшкодування моральної (немаймової) шкоди, яку застосовують після повного всебічного психологічного аналізу, тому локалізація всієї методики виключно до формули виступає, на наш погляд, некоректно. Крім того, часто занадто прискіпливо розглядають одну зі складових математичної формули з визначення ймовірної рекомендованої суми моральних (немаймових) страждань, а саме ступеню активності спричинювача шкоди на розвиток та динаміку ситуації, а ніяк не ступінь його провини, встановлення якої є прерогативою судово-слідчих органів; чи застосування експертом-психологом презюмованої моральної шкоди (наприклад, «незаконне притягнення до кримінальної

відповідальності», «незаконне позбавлення волі» у разі отримання позивачем виправдовувального вироку), внаслідок чого суд ставить експерту на вид вихід за межі компетенції, оскільки вважає, що позбавлення волі особи буде незаконним, якщо будуть порушені процесуальні права (наприклад, ув'язнення особи без винесення відповідної постанови чи ухвали).

Такі колізійні питання на рівні інтеграції юридичної науки та судової психологічної методології іноді доповнюються помилковим сприйманням спеціальних психологічних знань як сумнівних (аж до визнання психології псевдонаукою) або надто простих і очевидних (нівелювання до примітивної життєвої психології, коли самі юристи спотворюють один із ключових (за С. М. Потаповим) принципів криміналістичної ідентифікації — недопустимості «метода житейского слечения» [8]). Тому ми вважаємо методiku 14.1.75 найбільш обґрунтованою та пристосованою до вимог судочинства України, що підтверджує її успішне використання експертами-психологами ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса».

Перелік джерел посилання

1. Мироненко В. П. Особливості відшкодування моральної шкоди за законодавством України. *Судова апеляція*. 2013. № 1. С. 114—119.
2. Паліюк В. П. Визначення розміру моральної шкоди // Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика / за заг. ред. М. К. Галянтича. Київ, 2013. С. 89.
3. Реєстр методик проведення судових експертиз URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua> (дата звернення: 20.02.2022).
4. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М., Сліпець О. О. та ін. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Харків, 2017. 62 с.
5. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендацій з питань підготовки і призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у ред. від 26.12.2012 р. № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 20.02.2022).

6. Архів Сумського відділення ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса».
7. Про внесення змін та доповнень до постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» : постанова Пленуму ВС України від 15.05.2001 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-01#Text> (дата звернення: 20.02.2022).
8. Потапов С. М. Введение в криминалистику. Москва, 1946.

Олена Олексіївна Сліпець,
старший науковий співробітник Полтавського відділення
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Мін'юсту України,
м. Полтава, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0454-2707>,
e-mail: olenaslipec2020@gmail.com

Щодо методичних підходів до експертного дослідження психічних страждань

Olena Slipets

Concerning Methodical Approaches to Expert Research of Mental Suffering

Анотація. Розглянуто підходи до проведення експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди. Показано доцільність застосування методичного підходу до побудови експертного психологічного дослідження, яке ґрунтується на аналізі юридичного значення предметного виду судово-психологічної експертизи, формування експертних понять, визначення психологічних ознак юридичних критеріїв.

Ключові слова: відшкодування моральної шкоди, експертне психологічне дослідження, моральні страждання, юридичне значення.

Abstract. Approaches to conducting forensic examination in cases involving claims on compensation for moral damage are outlined. The expediency of applying the methodical approach to implementation of expert psychological research that is based on the analysis of the legal value of the subject matter of forensic psychological examination, the formation of expert concepts, determination of psychological signs of legal criteria is demonstrated.

Keywords: compensation for moral damage, expert psychological research, moral suffering, legal value.

В Україні право на відшкодування моральної шкоди передбачено Основним Законом, цивільним законодавством і низкою спеціальних законів, а інститут відшкодування немайнових утрат розглядають як розвиток правничої традиції, започаткованої в Давньому Римі, практики компенсаційних виплат, що існувала ще в Київській Русі. Наразі компенсація моральної шкоди є інструментом, спрямованим на відновлення справедливості, благополуччя особи, права якої порушено [1–3].

Згідно з чинним законодавством України особа, яка претендує на відшкодування її моральної шкоди, має довести наявність такої й обґрунтувати суму, яку вважає відповідною своїм утратам [4]. Зазначене часто спричиняє проблеми позивачеві, для якого факт своїх втрат є очевидним, а необхідність доведення їх існування стає додатковим джерелом психічного напруження.

З'ясування факту завдання особі моральної шкоди і визначення суми її грошової компенсації є складним завданням, адже необхідно встановити наявність ідеального явища (моральної, нематеріальної, психічної шкоди), що само по собі є проблематичним, а також визначити відповідність між ним і матеріальним явищем (сумою відшкодування).

У світі існують різні підходи до розв'язання завдання із компенсування нематеріальних втрат. У країнах ЄС, Великій Британії, США рішення про відшкодування моральної шкоди залежить від виду порушеного права, характеру зв'язку неправопорушення поведінки й пережитих негативних переживань, інтенсивності останніх, специфіки порушення якості життя потерпілого, прогнозованого впливу протиправної події на майбутнє позивача, наявності його необережної поведінки, виду вини особи, яка завдала шкоди [3, 5–7].

Нормативні акти, які регулюють питання відшкодування моральної шкоди в Україні, містять перелік явищ, у яких вона полягає, та критерії для визначення розміру її компенсації. Згідно із Цивільним кодексом України, моральна шкода полягає у фізичному болю та стражданнях, пов'язаних із ушкодженням здоров'я, душевних стражданнях, яких особа зазнала через протиправну поведінку щодо неї чи її близьких, знищення чи пошкодження майна, приниження честі, гідності, репутації [2]. Вирішуючи питання відшкодування моральної шкоди, суд повинен зважати на характер правопорушення, глибину фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого чи позбавлення можливості їх реалізувати, ступінь вини особи, яка завдала моральної шкоди (якщо вина є підставою для відшкодування), стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих відносинах, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час і зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану [4]. Оцінити наявність чи відсутність душевних страждань, їх глибину, зміну здібностей потерпілого та його відносин тощо — означає оцінити психічну сферу. Для визначення юридичних критеріїв, які стосуються сфери психічного, суд може призначити психологічну експертизу. Науковці шукають підходи для розв'язання завдань, які постають у цьому разі перед експертом-психологом.

Дослідники, які застосовують підхід В. П. Паліюка, наполягають на тому, що вихідним пунктом для визначення матеріально-еквівалента відшкодування моральної шкоди має бути сума, визначена потерпілим [8], і зосереджуються на критеріях, які впливають на суму відшкодування. На його думку, для набуття права на відшкодування моральної шкоди необхідно встановити правові підстави, визначені постановою Пленуму ВСУ. Автор пропонує запровадити загальні та спеціальні критерії для оцінювання глибини моральних (психічних) і фізичних страждань та втрат немайнового характеру. Загальними критеріями науковець вважає форму і ступінь вини того, хто завдав шкоди, суть позовних вимог або стійкість страждань. Спеціальні критерії пропонує застосовувати для визначення розміру відшкодування моральної шкоди щодо окремих видів порушених прав [6]. У такий спосіб В. П. Паліюк розкрив суть юридичних критеріїв, важливих для визначення суми відшкодування моральної шкоди. Водночас його праця не містить дослідження щодо встановлення психологічних фактів, що можуть бути підставами для встановлення згаданих юридичних критеріїв, алгоритму обчислення.

Л. В. Стрельнікова зосереджена на алгоритмі обрахунку суми відшкодування моральної шкоди та пропонує спиратися на результати експериментально-психологічних (тестових) методів, спрямованих на оцінювання негативних змін у психічному стані особи. Результатам тестів надають числового значення, запроваджують коефіцієнти, які враховують утрати особи за різних видів порушених прав (тривалість періоду непрацездатності, інтенсивність зазнаного болю тощо). Додатково враховують суми податків, які потерпілий сплатить за умови отримання відшкодування. Розмір компенсації обчислюють у мінімальних прожиткових мінімумах для певної категорії громадян [9]. Автори Методики визначення глибини моральних страждань та фінансового еквіваленту компенсації завданої шкоди індивіду та групі пропонують соціологічний підхід, за якого слід обчислювати середній розмір відшкодування для члена групи. За такого підходу індивідуальність потерпілого, контекст його життєвої ситуації, індивідуальний зміст страждань лишається «за дужками» [10].

Ми вважаємо основними проблемними моментами згаданих підходів (зважаючи на методичні засади судово-психологічної

експертизи) відсутність урахування предмета й завдань судово-психологічної експертизи та термінологічної точності, розв'язання питань, які не належать до сфери компетенції судово-психологічної експертизи, і зосередження на завданні обчислення суми відшкодування, яке є похідним щодо основного завдання психологічного дослідження.

На нашу думку, запобігти згаданим проблемам можна, якщо дотримуватися методології побудови методики судово-психологічної експертизи, за якої (зважаючи на юридичне значення предметного виду судово-психологічної експертизи, далі — *СПЕ*) виокремлюють психологічні ознаки правових норм, формулюють експертні психологічні поняття, визначають критерії психологічних фактів, які можуть бути підставою для встановлення юридичних фактів [11]. Такий підхід застосовано в Методиці психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди, внесеної до Реєстру методик проведення судових експертиз (реєстровий код 14.1.75, далі — *Методика*) [12].

Юридичним значенням СПЕ у справах з питань моральної шкоди є встановлення наявності чи відсутності в підекспертної особи (далі — *підекспертний*) моральних страждань, їх змісту та причинного зв'язку із діями того, хто спричинив шкоду, ступеня впливу (суттєвості) моральних страждань на діяльність підекспертного. Тоді основними завданнями експертизи є встановлення наявності чи відсутності: психотравмального впливу юридично значущої ситуації на підекспертного; наявності психічних страждань, їх характеру, інтенсивності, тривалості впливу на основні сфери життєдіяльності; причинно-наслідкового зв'язку між впливом ситуації та характером моральних страждань підекспертного, а також визначення орієнтовного розміру відшкодування моральної шкоди. Критеріями експертного оцінювання впливу психотравмальної ситуації на підекспертного є: сформований у нього до настання подій рівень психічних можливостей, система відношень і адаптації; об'єктивна характеристика ситуації й особливості реагування підекспертного в її межах; вплив ситуації на когнітивну, емоційно-вольову сферу підекспертного, структуру його індивідуальності, сферу здоров'я (за висновками медиків); вплив ситуації на систему відносин

особистості, структуру діяльності та соціальне функціонування. За наявності впродовж тривалого часу негативних змін у сфері переживань, структурі індивідуальності й діяльності підекспертного, фахівці констатують наявність у нього суттєвих моральних (психічних) страждань (у цьому разі можна розрахувати орієнтовний розмір відшкодування з урахуванням виду порушеного права, ступеня ініціативності підекспертного й того, хто завдав шкоди, у юридично значущій ситуації, специфіки та тривалості змін у сфері індивідуальності підекспертного і змін у його соціальному функціонуванні).

Отже, під час дослідження враховують індивідуальні особливості підекспертного й реалізують «якісний підхід», на необхідності якого наголошують дослідники [8–10].

Практика застосування описаної Методики підказує аспекти, у яких її можна вдосконалити, наприклад: розширення таблиці презюмованої шкоди, запровадження нових коефіцієнтів у формулу обрахунку тощо. Водночас застосування цієї Методики дає змогу встановлювати психологічні підстави для констатування судом факту завдання особі моральних страждань і визначати орієнтовний розмір відшкодування немайнових утрат, проводити судово-психологічні дослідження із дотриманням принципів судової експертизи.

Перелік джерел посилання

1. Конституція України : прийнята Законом України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.02.2022).
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 02.02.2022).
3. Онищенко О. С. Відшкодування моральної шкоди у деліктних зобов'язаннях : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 210 с.
4. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму ВС України від 31.03.1995 р. № 4 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 18.02.2022).

5. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики. 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2004. 320 с.
6. Палиюк В. П. Возмещение морального (неимущественного) вреда : монография. 2-е изд., испр. и доп. Киев, 2000. 272 с.
7. Шигапова Е. Відшкодування моральної шкоди в Україні з урахуванням європейського досвіду. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 83–87.
8. Журавльова М. О. Обґрунтованість використання презюмованої моральної шкоди експертами-психологами. *Слово національної школи суддів України*. 2020. № 3 (32). С. 170–177. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2020_3_32/zhuravliova.pdf (дата звернення 18.02.2022).
9. Стрельнікова Л. В. Методика судово-психологічної експертизи / психологічного дослідження визначення наявності моральної немайнової шкоди, розміру відшкодування / компенсації за моральну шкоду, її наслідки : метод. посіб. Київ, 2021. 180 с.
10. Вакуленко О. Л., Мельник М. Т., Проскурня А. С. Методика визначення глибини моральних страждань та фінансового еквіваленту компенсації завданої шкоди індивіду та групі. Київ, 2019. 63 с.
11. Сафуанов Ф. С. Как построить предметный вид судебно-психологической экспертизы. *Психология и право*. 2017. № 1. С. 220–239. DOI: 10.17759/psylaw.207070118 (дата звернення: 10.02.2022).
12. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М., Сліпець О. О. та ін. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Харків, 2017. 61 с. // Реєстр методик проведення судових експертиз Мін'юсту України (реєстр. код 14.1.75 від 18.01.2019 р.) [Електронний ресурс]. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/search/4> (дата звернення: 18.02.2022).

Тетяна Анатоліївна Тамакова,
старший судовий експерт Київського НДІСЕ Мін'юсту України,
м. Київ, Україна, e-mail: tamakovatiana@gmail.com

**Психологічне діагностування
індивідуально-психологічних особливостей
та емоційного стану особи у справах
щодо відшкодування моральної шкоди**

Tetiana Tamakova
Psychological Diagnosis
of Individual Psychological Characteristics
and Emotional State of Person in Cases of Compensation
for Moral Harm

Анотація. Розглянуто особливості використання психодіагностувальних методик у справах про відшкодування моральної шкоди з урахуванням контексту ситуації, що спричинила шкоду.

Ключові слова: моральна шкода, психодіагностувальні методики.

Abstract. Use peculiarities of the of psychodiagnostic methods in cases of compensation for moral harm are considered taking into account the situation context that caused the damage.

Keywords: moral harm, psychodiagnostic techniques.

Останніми роками завдяки зміцненню гарантій основних прав і свобод людини, що є основою правової держави, важливого значення набувають питання компенсації моральної шкоди, завданої людині різного роду правопорушеннями.

Відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» моральна шкода — це втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, завданих фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Зокрема, моральної шкоди можна зазнати через: страждання, приниження, моральні переживання, порушення прав, незаконні дії й інші негативні наслідки [1].

Необхідність відповіді на поставлені перед експертом питання обумовлено використанням спеціальних психологічних методик, що виявляють функційний рівень психічної діяльності, особистісні й емоційні виявлення людини та особливості їх динаміки під впливом конкретних життєвих подій.

До вирішуваних експертом завдань, зокрема, належать установлення наявності психотравмувального впливу розглядуваної ситуації, наявності психічних (на моральному рівні) страждань особи, їх характеру, ступеня їх інтенсивності та тривалості впливу на основні сфери життєдіяльності підекспертної особи.

Для розв'язання цих завдань необхідно діагностувати зміни індивідуально-психологічних виявлень підекспертної особи, її актуального психічного стану, наявності змін у звичному особистому й соціальному функціонуванні, наявності порушень механізмів соціальної адаптації. У цьому допомагають загальнонаукові методи та методи психологічного дослідження: спостереження, психодіагностувальна бесіда, аналіз анамнестичних відомостей, психологічне діагностування.

Під час вирішення завдань кожної психологічної експертизи у справах про завдання страждань особі й відшкодування моральної шкоди необхідно комплектувати добірку психодіагностувальних методик з урахуванням особливостей ситуації, що спричинила шкоду, та дотримувати баланс об'єктивних і проєктивних методик.

Поміж психодіагностувальних методик на виявлення індивідуально-психологічних, характерологічних властивостей особистості та їх динаміки ми застосовуємо загальновідомі методики (Кеттелла, Леонгарда-Шмішека, Спілбергера-Ханіна, індивідуально-типологічний опитувальник Л. М. Собчик тощо), які відображають, зокрема, особливості емоційної сфери особистості та виявлення її поведінки [2].

Якщо внаслідок ситуації, розглядуваної за справою, людина зазнала тілесних ушкоджень будь-якого ступеня тяжкості, стала раптово загибелю близьких родичів, до підекспертної особи було застосовано будь-яке фізичне насилля або дії, що загрожували її життю та здоров'ю, доцільно застосовувати методики на виявлення наявності гострої стресової реакції, ступеня виявлення посттравматичного стресового розладу та станів, що його супроводжують [3].

Значні та тривалі психоемоційні навантаження, які супроводжують людину у стані життєвої кризи, якщо така сталася, можуть спричинити надмірне підвищення рівня тривоги та розвитку на цьому тлі виявів депресії, які, зі свого боку, можуть виявлятися у вигляді соматичної симптоматики.

Тому ми вважаємо за доцільне для виявлення й оцінювання тяжкості депресії та тривоги застосовувати, зокрема: методики Тейлора, Бека, Цунґа, Занґа, Айзенка, *HADS*; симптоматичний опитувальник, призначений для визначення поточного психологічного симптоматичного статусу та соматизації (*SCL-90-R*) [4].

Відповідно до п. 1.4 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства України від 08.10.1998 р. № 53/5, визначення способу проведення експертизи (вибір певних методик, методів дослідження) належить до компетенції експерта [5].

Отже, добираючи психодіагностувальні методики у справах щодо відшкодування моральної шкоди, необхідно враховувати контекст ситуації, що є підґрунтям завдання моральної шкоди. До таких засобів психодіагностування обов'язково мають належати об'єктивні та проєктивні методики.

Перелік джерел посилання

1. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму ВС України від 31.03.1995 р. № 4 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 15.02.2022).
2. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособ. Самара, 2001. 672 с.
3. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посіб. У 3 т. Т. 1 [Електронний ресурс]. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/430811> (дата звернення: 15.02.2022).
4. Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ, 2016. 219 с.
5. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 15.02.2022).

Марія Анатоліївна Тіхонова,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри
цивільно-правових дисциплін факультету № 4 Харківського
національного університету внутрішніх справ МВС України,
м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4836-5928>,
e-mail: tihonovamari@gmail.com

Етичні, психологічні та правові аспекти можливостей застосування молекулярно-генетичних досліджень (експертиз) під час вирішення прикладних завдань у галузі спорту

Mariia Tikhonova

Ethical, Psychological and Legal Aspects of Possibilities of Applying of Molecular-Genetic Researches (Examinations) in Solving Applied Tasks in the Field of Sport

Анотація. Сучасні технології відкривають нові горизонти та можливості у різних галузях: сьогодні ви можете зробити ДНК-тест у спеціалізованій лабораторії та дізнатися не лише свої спортивні схильності, а й потенціал талантів і здоров'я взагалі. Але медичне застосування генетичного тестування викликає низку етичних, правових і соціальних проблем.

Ключові слова: генетика, ДНК тестування, спорт, етика, право.

Abstract. Modern technologies open up new horizons and opportunities for us: today you can do a DNA test in a specialized laboratory and find out not only your sports predispositions but also the potential of talents and health in general. But, the medical application of genetic testing raises a number of ethical, legal and social issues.

Keywords: genetics, DNA testing, sports, ethics, law.

Експертиза — це у самому загальному вигляді розгляд, дослідження експертом-фахівцем справ і питань, що потребують спеціальних знань. З іншого боку експертиза — це рефлексія практики, реконструкція того, що відбувалося, виявлення істотного, її можна розглядати як вид аналізу окремого дослідження, метою якого є співвіднесення уявлень про об'єкт, що проходить експертизу, із виявленими в результаті експертної діяльності характеристиками цього об'єкта [1, с. 219].

Легальне визначення судової експертизи визначено у ст. 1 Закону України «Про судову експертизу»: «Судова експертиза — це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду» [2].

Проведення експертиз в Україні регламентують Закони «Про судову експертизу» та «Про наукову і науково-технічну експертизу», КПК України (ст. 75–77, 196–205, 310–312) і Цивільний процесуальний кодекс України (ст. 57–61), положення «Про організацію та проведення наукової та науково-технічної експертизи», Інструкція «Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» та інші нормативно-правові акти.

Найважливішими та невід’ємними складовими успішної спортивної діяльності є фізичні та психологічні здібності людини, які на 75–85 % зумовлені спадковими факторами [2].

У світовій практиці існують спроби створити молекулярно-генетичні діагностичні системи схильностей до різних видів спорту, але жодна з них не дає достовірного прогностичного результату [3]. Однак впровадження генетичного тестування у практику підготовки спортсменів сьогодні розглядається як суттєвий резерв підвищення ефективності навчально-тренувальної роботи, а також заходів щодо охорони їх здоров’я та профілактики патологічних станів людини. Наприклад, у деяких університетах України викладають дисципліну «ДНК-технології та корекція генотипу популяції», де між інших вивчають можливості застосування методологічної бази генетики, молекулярної біології, біологічної хімії та ін. у вирішенні прикладних завдань медичної, екологічної, сільськогосподарської, ветеринарної, спортивної та правової галузей із використанням ДНК-технологій.

Задля цього розроблено широкий спектр генетичних тестів, можливість генетичного тестування вносить радикальні зміни до підходів не тільки у діагностиці, профілактиці та лікуванні багатьох захворювань людини, але й для виявлення генів, що значно підвищують фізичну витривалість або швидко-силові здібності, що можна використати для розробки програм відбору спортсменів-початківців [2, 3].

Водночас медичне застосування генетичного тестування порушує низку етичних, правових і соціальних питань, які вимагають розгляду та вироблення підходів до їх вирішення, щоб отримати максимальну віддачу від нових методів у охороні здоров’я [4]. Наприклад, основним обґрунтуванням застосування генетичних тестів у практиці охорони здоров’я є їхня медична користь для пацієнта. Тому виникають етичні проблеми під час

використання генетичних тестів на виявлення схильностей до різних видів спорту, а також спадкові захворювання, які є перепорою для зайняття певним видом спорту та для яких відсутні ефективні методи лікування та виявлення їх у дитини або підлітка. Адже в такому випадку, що саме робити з отриманою інформацією, як її використати та наступні кроки повинні робити батьки (якщо дитині не виповнилося 14 років (ст. 31 Цивільного кодексу України)) або дитина самостійно (якщо їй 14 і більше років (ст. 32, ст. 284 Цивільного кодексу України)).

Однією із загальноприйнятих класифікацій шкоди, що може бути завдана спортсменові і яку відображено у законодавстві України, є її поділ на матеріальну та моральну. Сьогодні відсутнє чітке визначення поняття «моральна шкода», що пов’язано із неможливістю вичерпного опису цього поняття. Тому в ст. 23 Цивільного кодексу України законодавець визначив лише найбільш часті та вірогідні способи прояву такої шкоди. Спроба викласти вичерпне визначення цього поняття неминуче залишиться невдалою, адже неможливо в оцінному понятті виокремити універсальні, визначальні, родові риси, які були б характерними для нього взагалі й вичерпували б його зміст повністю у кожному конкретному випадку.

Відповідно до статті 23 Цивільного кодексу України особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

Моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв’язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров’я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв’язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім’ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв’язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [5].

І це треба враховувати при проведенні генетичних досліджень, за які ми згадували вище.

Проблеми захисту прав людини під час використання сучасних генетичних технологій широко обговорювали у різних

міжнародних організаціях (ООН, ЮНЕСКО, Рада Європи та її комісії, ВООЗ, ВМА, HUGO, Європейське товариство генетики людини та ін.). Результатом цих обговорень стала низка документів, положення яких використано у законодавствах багатьох країн. Серед них слід насамперед згадати Загальну декларацію про геном людини та права людини (ЮНЕСКО, 1997, схвалено Генеральною Асамблеєю ООН 1998 р.), Конвенцію Ради Європи про захист прав та гідності людини (1997) у зв'язку з додатками біології та медицини, Конвенцію про права людини та біомедицину (1996), Рекомендоване міжнародне керівництво з етичних проблем медичної генетики та генетичної служби (ВООЗ, 1997), Гельсінську декларацію Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень на людині» (1964), Рекомендації Комітету суспільної та професійної політики Європейського товариства генетики людини за програмами масового скринінгу, зберігання даних та ДНК-банкх для медичних досліджень, забезпечення генетичною службою. Наступними міжнародними документами в цій галузі є Міжнародна декларація про генетичні дані людини (Міжнародний біоетичний комітет ЮНЕСКО, 2003), Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину в галузі біомедичних досліджень (2005). Основною метою цих документів є вироблення спільних підходів, що дають можливість, з одного боку, захистити права людини, а з іншого — найефективніше використовувати досягнення сучасної науки у охороні здоров'я.

Створення молекулярно-генетичних діагностичних систем схильностей до різних видів спорту мають право на існування у медичній практиці та вже застосовуються. Вони зачіпають інтереси багатьох людей, адже всі бажають бути здоровими самі і бажають здоров'я своїм дітям. Але їх використання на практиці тягне за собою обов'язкове виникнення морально-етичних проблем, що повинні бути вирішені, однак у спорті ДНК-технології застосовують найчастіше до дитини, яка часто є неповнолітньою (йї сама має обирати методи та способи лікування) або навіть до малолітньої, яку майже у всіх цивільних правовідносинах представляють батьки.

Перелік джерел посилання

1. Тригуб І. І. Експертиза як складова професійної діяльності в галузі освіти: теоретичний аспект. *Освітологічний дискурс*. 2014. № 1 (5). С. 218—226.

2. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін та допов.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 28. Ст. 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 16.02.2022).
3. Ahmetov I. I., Williams A. G., Popov D. V., Lyubaeva E. V., Hakimullina A. M., Fedotovskaya O. N. The combined impact of metabolic gene polymorphisms on elite endurance athlete status and related phenotypes. *Hum. Genet.* 2009. Vol. 6. P. 751—761.
4. Латенко С. Б., Пеценко Н. І. Перспективи використання молекулярно-генетичних маркерів в спорті та фізичній реабілітації. *Проблеми и перспективы развития спортивных игр и единоборств в высших учебных заведениях*. 2018. Т. 1. С. 103—107.
5. Відшкодування моральної шкоди. URL: <https://minjust.gov.ua/m/vidshkoduvannya-moralnoi-shkodi> (дата звернення: 16.02.2022).
6. WHO. Genomics and World Health. Report of a WHO scientific Group. HLB:QZ 50. 2002. 125 p.

Наталія Миколаївна Ткаченко,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, директор
Департаменту експертного забезпечення правосуддя Мін'юсту України,
м. Київ, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0589-0191>, e-mail: tnm_77@ukr.net

Сучасні питання судово-психологічного дослідження за позовами про відшкодування моральної шкоди

Nataliia Tkachenko

Current Issues of Forensic Psychological Research on Claims for Compensation for Moral Harm

Анотація. Розглянуто актуальні та проблемні питання проведення судово-психологічної експертизи за позовами про відшкодування моральної шкоди. Зауважено про потребу в розробленні професіограми судового експерта-психолога та проведенні підготовки фахівців, які мають намір здобути кваліфікацію судового експерта за спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження».

Ключові слова: моральна шкода, моральні страждання, судово психологічна експертиза, професійна компетентність, професіограма судового експерта-психолога.

Abstract. Topical and problematic issues of forensic psychology analysis of claims for compensation for moral harm are considered. It was noted that there is a need to develop a professional profile of a forensic psychologist and to train professionals intend to obtain the qualification of a forensic expert majoring in 14.1 Psychological Research.

Keywords: moral harm, moral suffering, forensic psychology, professional competence, professional profile of forensic psychologist.

Відшкодування моральної шкоди в сучасному українському законодавстві стало традиційним способом захисту прав громадян. Відповідно до ст. 23 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) моральна шкода полягає, зокрема: у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації; у моральних переживаннях через ушкодження здоров'я; у порушенні права внаслідок незаконного перебування під слідством і судом та ін. Втрати немайнового характеру юридичної особи полягають: у приниженні ділової репутації, посяганні на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, у розголошенні комерційної таємниці, а також у вчиненні дій, спрямованих на зниження престижу чи підірив довіри до її діяльності [1]. Отже, сьогодні правовий інститут відшкодування моральної шкоди

є комплексним, оскільки стосується захисту всіх природних прав людини [2].

Особливо актуально питання відшкодування моральної шкоди постають у світлі моральних страждань, яких під час війни зазнають мешканці українських територій від злочинів, скоєних рашистами в Україні, саме тому проведення конференції за проблемними питаннями визначення моральної шкоди під час військової агресії Росії проти України є вельми своєчасним.

24 лютого більшість громадян України прокинулася не від дзвінків будильників, а від вибухів снарядів, які зруйнували їхнє життя. У деяких містах ці вибухи не припиняються й досі. Коли після дуже гарячих днів під сотнями вибухів раптом їх кількість зменшується, то люди навіть заспокоюються та плачуть сподівання, що це свідчить про завершення активної фази бойових дій, однак потім усе повторюється знову і знову. Мільйони людей полишили свої домівки, знищено величезну кількість будинків житлового фонду, промислові й адміністративні будівлі, інші об'єкти інфраструктури. Значна кількість містян і сільчан втратила своє житло, хтось залишився в регіонах, які постійно перебувають під артобстрілами і в яких щодня гине мирне населення: діти, жінки, люди похилого віку. У такому пеклі живе наша Батьківщина, але українці із честю тримають оборону, і всі ми віримо в перемогу. За всі ці людські страждання ворог має нести кримінальну відповідальність та відшкодувати відповідно до закону матеріальну шкоду, завдану державі, фізичним та юридичним особам, а також шкоду немайнового характеру (моральну шкоду).

Водночас визначити розмір відшкодування завданої моральної шкоди є доволі складним, оскільки правове поняття «моральна шкода» є оцінним, яке в кожному конкретному випадку суд трактує індивідуально, а розмір її відшкодування апріорі не може збігатися із завданими стражданнями, яких зазнала особа [2–5]. До того ж неможливо надати вичерпний опис оцінного поняття «моральна шкода», тому у ст. 23 ЦК України зазначено лише універсальні, визначальні, родові ознаки, які є характерними для цього поняття загалом, вичерпують його зміст у кожному конкретному випадку та підлягають доказуванню [1].

Базовим вітчизняним законодавством (ст. 23, 1167, 1168, 1176, 1177 ЦК України, ст. 1 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди», ст. 127—130, 242 Кримінального кодексу України та ін.), а також постановами Пленуму Верховного Суду України передбачено, що вирішення питання про відшкодування моральної шкоди, завданої громадянину, потребує доказування факту завдання особі моральних страждань, яких вона зазнала за певних юридично релевантних обставин [1—5].

Одним із вагомих засобів доказування факту завдання особі моральних страждань є висновок експерта за результатами проведення судово-психологічної експертизи за цивільними позовами про відшкодування моральної шкоди. За допомогою спеціальних знань експерт-психолог встановлює психотравматичні фактори та механізми їх дії у межах юридично значущої ситуації, їх причиново-наслідковий зв'язок із переживаннями позивачем моральних страждань, визначає характер, інтенсивність і пролонгованість у часі цих страждань, негативні наслідки для соціального функціонування позивача як особистості. У межах проведення судово-психологічного дослідження також визначають орієнтовний розмір компенсації моральної шкоди, який формалізують у математичних значеннях з урахуванням винятково психологічно значущих параметрів юридично релевантної ситуації та критеріїв (ознак), що характеризують моральні страждання особи. До того ж висновок у частині орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань є імовірним, а остаточне рішення із цього питання є прерогативою суду.

Слід зазначити, що коло згаданих вище завдань належить до предмета судової психологічної експертизи та вирішується саме за допомогою спеціальних знань експерта-психолога, що відповідає змісту ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» [6].

Сьогодні визначення розміру моральної шкоди є одним із найбільш затребуваних видів судово-психологічних досліджень, які проводять як відповідно до Методики психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди, включеної до Реєстру методик проведення судових експертиз за реєстровим кодом 14.1.75, так і за іншими підходами та способами, якими активно послуговуються науковці та практичні психологи. Якщо в частині технології

проведення дослідження моральних страждань особи у фахівців не виникає суттєвих розбіжностей, оскільки ці ознаки обумовлено чинним законодавством і постановами Пленуму Верховного Суду України, то питання щодо професійної компетентності судового експерта-психолога, суб'єктів експертного оцінювання та власне методів і методик розрахунку розміру відшкодування моральної шкоди є найбільш дискусійними [7—10].

Зважаючи на значну кількість запитів на проведення подібних досліджень, а також збільшення кількості фахівців-психологів, які мають намір здійснювати судово-експертну діяльність, існує нагальна потреба вироблення єдиних критеріїв професіографії й механізму підготовки фахівців високого наукового рівня, здатних надати об'єктивні висновки на основі використання спеціальних знань, зокрема — за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження». Вітчизняний і зарубіжний досвід експертної дидактики орієнтує на багатоступеневу систему професійного навчання, у якій післядипломна освіта посідає важливе місце й наразі успішно реалізується в судово-експертних установах Міністерства юстиції України.

Модель професіограми судового експерта, розроблювана для її застосування у процесі підготовки судових експертів, є багаторівневою складною системою, яка містить такі структурні компоненти: мотиваційний (особистісна, загальнокультурна й соціальна ланки), предметно-практичний (дидактико-методичний, методологічний, спеціально-науковий, інформаційний, економіко-правовий та ін.), саморегулятивний (психологічна компетентність, самооцінювання, автокомпетентність). Безумовно, у всій системі професіограми вагома роль належить компетентності фахівця, яка полягає в наявності в нього відповідної вищої освіти, досвіду професійної діяльності у сферах науки та практики. Отже, професійна компетентність судового експерта визначає наявність належного рівня спеціальних знань, із урахуванням таких психолого-правових особливостей судово-експертної діяльності, як складний науковий характер та інтенсивність інтелектуальної праці, її нерегульована тривалість за умов виконання невідкладних і особливо важливих завдань з експертного забезпечення правосуддя; суспільна впливовість значення результатів роботи; висока соціальна відповідальність за підсумки

праці; морально-психологічне навантаження й напруженість; морально-психологічний тиск на експерта тощо [12].

На нашу думку, розроблення моделі професіограми судового експерта-психолога потребує також врахування надзвичайно «критичного», специфічного характеру його професійної діяльності, який полягає у значній кількості чинників, що можуть негативно вплинути на успішність його праці. Така специфічність полягає в тому, що діяльність судового експерта-психолога пов'язана з безпосереднім контактуванням із підекспертними особами, які переживають значний діапазон деструктивних емоцій — горе, відчай, розгубленість, страх, сором, образу, злість та інші інтенсивні негативні відчуття. Це потребує дотримання експертом-психологом певного балансу між емпатією (свідомим співпереживанням актуальному емоційному стану, умінням проникнути у внутрішній світ підекспертної особи) та неупередженістю, об'єктивністю дослідження. Крім цього, праця експерта-психолога постійно пов'язана з інформаційно негативним навантаженням у процесі психологічного аналізування юридично значущих подій, ситуацій, які мають украй негативний соціальний, правовий і моральний зміст. Це спричиняє значне стресове навантаження на експерта-психолога та його певне емоційне вигорання.

Власне, саме із зазначеними вище проблемами найчастіше стикаються експерти у процесі проведення судово-психологічної експертизи для вирішення питань, пов'язаних із відшкодуванням моральної шкоди. І ці проблеми передусім вимагають від експерта психолога навичок саморегулювання (автокомпетентності).

Оскільки сьогодні експерти мають змогу здійснювати трудову діяльність самостійно або у складі юридичної особи, що не є державною спеціалізованою установою, професіографічну модель діяльності судового експерта-психолога розробляють з урахуванням особливостей як судово-експертної діяльності, так і його фаху, що оптимізує організацію та проведення спеціальної підготовки фахівців-психологів, а також забезпечить проведення судово-психологічних експертиз (зокрема — щодо вирішення питань, пов'язаних із відшкодуванням моральної шкоди) на високому науково-методичному та методологічному рівнях, із

дотриманням принципів законності, незалежності, об'єктивності й повноти дослідження [6].

Перелік джерел посилання

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 14.02.2022).
2. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text> (дата звернення: 14.02.2022).
3. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму ВС України від 31.03.1995 р. № 4 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 15.02.2022).
4. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : постанова Пленуму ВС України від 27.02.2009 р. № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text (дата звернення: 15.02.2022).
5. Відшкодування моральної шкоди // Офіц. сайт Мін'юсту України [Електронний ресурс]. URL: <https://minjust.gov.ua/m/vidshkoduvannya-moralnoi-shkodi> (дата звернення: 15.02.2022).
6. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 15.02.2022).
7. Палиюк В. П. Моральный (неимущественный) вред: Возмещение морального (неимущественного) вреда по законодательству Украины : монографія. Київ, 1999. 231 с.
8. Чернадчук В. Д. Відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 14 с. URL: <https://cutt.ly/8Rt5oNS> (дата звернення: 15.02.2022).
9. Крикунов О. В. Цивільний позов про компенсацію моральної шкоди в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 21 с. URL: <https://cutt.ly/yRo1rwr> (дата звернення: 15.02.2022).
10. Андрієнко О. В. Психологічний зміст компенсації моральної шкоди в нормотворчій та правозастосовчій діяльності :

- автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2009. 18 с. URL: <https://cutt.ly/zRt3T5c> (дата звернення: 16.02.2022).
11. Пропозиції до проекту Закону України «Про відшкодування втрат немайнового характеру (моральної шкоди)», внесеного народними депутатами України Калауром І. Р., Новіковим М. М., Павлішем П. В., Стефанчуком М. О., Корявченковим Ю. В., Ватрасом В. А., Федієнком О. П., Мережком О. О. (реєстр. № 3929 від 23.07.2020 р.) [Електронний ресурс]. 8 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-1898028.pdf (дата звернення: 16.02.2022).
12. Ткаченко Н. М. Удосконалення професійної підготовки судового експерта — важливий фактор розвитку експертної діяльності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2018. Вип. 18. С. 203—214. DOI: 10.32353/khrife.2018.22 (дата звернення: 16.02.2022).

Світлана Павлівна Товкач,
науковий співробітник ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Мін'юсту України, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8382-4595>,
e-mail: svetlanatov2009@gmail.com

Сучасний стан питання групового позову в Україні

Svitlana Tovkach

Current State of the Issue of Group Lawsuits in Ukraine

Анотація. Розглянуто сучасний стан питання захисту прав та інтересів численного кола осіб в Україні, актуальність питання теоретичних досліджень, необхідність правового врегулювання на законодавчому рівні й запровадження інституту групового позову в судочинстві України.

Ключові слова: захист прав та інтересів численної групи осіб, груповий позов, інститут групового позову, судочинство.

Abstract. Current state of protection of rights and interests of a large number of people in Ukraine, urgency of theoretical research, the need for legal regulation at the legislative level and introduction of the institute of group lawsuits in litigation of Ukraine.

Keywords: protection of rights and interests of a large group of persons, group lawsuit, institute of group lawsuits, litigation.

Низкою судових реформ в Україні зроблено певні кроки до визначення можливості захисту прав та інтересів широкого кола осіб у суді. Як відомо, у світовій судовій практиці груповий позов є визнаним процесуальним засобом захисту прав та інтересів у суді численної групи осіб, адже концепція та форма інституту групового позову виникла в країнах прецедентного права. Сучасне розуміння інституту групового позову поширилося світом зі Сполучених Штатів Америки, після чого цей досвід адаптували правові системи Канади й Австралії, а згодом — країн Європи та Південної Америки.

У вітчизняній юридичній практиці можливість захисту в суді прав та інтересів численної групи осіб уперше виникла в нормах матеріального права. Так, у Законі України «Про захист прав споживачів» у редакції від 15.01.1994 р., ст. 26 мала вказівку на те, що об'єднання споживачів можуть звертатися до суду з позовами про визнання дій продавця, виробника або підприємства протиправними щодо невизначеного кола споживачів і припинення цих дій [1]. Однак, до 2010 р. такі справи в Україні не мали поширення

в судовій практиці, оскільки теоретичне розуміння сутності таких позовів спеціалістами юридичного профілю було недостатнім, не існувало специфічних процедур та інститутів у судочинстві щодо їх застосування в судовій практиці [2].

Сучасний інтенсивний розвиток суспільства, розвинення промисловості та ринкових відносин характеризується збільшенням небезпек, які можуть потенційно чи явно загрожувати життю та здоров'ю людей, що сприяє виникненню ситуацій, за яких можуть порушуватися права й інтереси значної кількості осіб. Зазначене зумовило потребу у приділенні особливої уваги науковим обґрунтуванням питань захисту інтересів і прав значної кількості осіб та застосування їх у судовій практиці.

Під час проведення 2017 р. судової реформи в Україні розробники оновленого Цивільного процесуального кодексу на етапі законопроекту анонсували вирішення питання групових позовів. Як відомо, в адміністративному судочинстві було запроваджено процедуру розгляду типових справ за спрощеним провадженням з урахуванням рішення у зразковій справі (§ 3 гл. 11 Кодексу адміністративного судочинства «Розгляд типових та зразкових справ»), що певною мірою можна розглядати як варіант судового захисту значної групи осіб [3]. Однак, на той час цивільне процесуальне законодавство не містило положень, що стосувалися б порядку розгляду групових позовів. Станом на сьогодні в чинному Цивільному процесуальному кодексі України ст. 188 «Об'єднання та роз'єднання позовів» лише містить положення, за якими суд може об'єднати позовні заяви різних позивачів до того самого відповідача [4].

Слід зазначити, що можливість захисту в суді прав та інтересів значного кола осіб також передбачена такими правовими нормами, як Конституція України, де у ст. 50 обумовлено право кожної людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [5]. За ст. 282 Цивільного кодексу України кожна фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю [6]. Відповідно до п. «з» ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» кожен громадянин України має право подати до суду позов на державний орган, підприєм-

ство, установу, організацію й особу про відшкодування шкоди, завданої здоров'ю та майну такого громадянина внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище [7].

Запровадження в Україні інституту групового позову у правовій системі є предметом багатьох наукових досліджень та обговорень на науково-практичних заходах, за результатами яких можна дійти висновку про потребу подальшого правового врегулювання питання групового позову та нагального впровадження його у вітчизняне судочинство.

2019 р. до Верховної Ради України було подано проєкт закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо групових позовів про захист прав споживачів, права на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище, який мав забезпечити захист прав та інтересів значної групи осіб. Однак згаданий законопроект було відкликано [8].

Отже, питання можливості захисту в суді прав та інтересів значної групи осіб в Україні до сьогодні потребує подальших теоретичних досліджень, правового врегулювання на законодавчому рівні й адаптування законодавства України до законодавства Європейського Союзу, зважаючи на євроінтеграційні процеси в країні, із метою подальшого запровадження інституту групового позову в судочинстві нашої держави.

Перелік джерел посилання

1. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 10.02.2022).
2. Степаненко Т. В. Групові позови в Україні: правове врегулювання, судова практика та законодавчі перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 174—177. DOI: 10.32782/2524-0374/2021-10/43 (дата звернення: 10.02.2022).
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20220101#Text> (дата звернення: 10.02.2022).
4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 10.02.2022).

5. Конституція України : прийнята Законом України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.02.2022).
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.02.2022).
7. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 10.02.2022).
8. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо групових позовів про захист прав споживачів, права на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище» [Електронний ресурс]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH7XW00A?an=2> (дата звернення: 10.02.2022).

Валентин Миколайович Фесюнін,
кандидат юридичних наук, доцент, завідувач лабораторії економічних, товарознавчих, психологічних досліджень та досліджень об'єктів інтелектуальної власності ННЦ «ІСІ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Мін'юсту України, м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-370X>, e-mail: fesiunin2001@gmail.com

Тетяна Григорівна Харіна,
науковий співробітник лабораторії економічних, товарознавчих, психологічних досліджень та досліджень об'єктів інтелектуальної власності ННЦ «ІСІ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Мін'юсту України, м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8482-2639>, e-mail: larinatiana111@gmail.com

Проблемні питання судово-психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди

Valentyn Fesiunin, Tetiana Kharina
Problematic Issues of Forensic Psychological Examination in Cases Involving Claims on Compensation for Moral Damage

***Анотація.** Проаналізовано спеціальну літературу й експертну практику, розглянуто основні причини проблем, що виникають під час виконання завдань судово-психологічної експертизи з визначення орієнтовного розміру компенсації за завдані особі страждання у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди.*

***Ключові слова:** моральна шкода, висновок експерта, судово-експертна діяльність.*

***Abstract.** Special literature and forensic expert practice have been analyzed, the main causes of problems arising while fulfillment of tasks of forensic psychological examination to determine the approximate amount of compensation for suffering inflicted to a person in cases involving claims on compensation for moral damage have been outlined.*

***Keywords:** moral damage, expert conclusion, forensic activity.*

Сьогодні в експертному середовищі найбільш актуально й дискусійно постала тема судово-психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди. Попри впровадження 2019 р. Методики психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (далі — *Методика*) [1], авторами якої є експерти-психологи зі значним досвідом роботи, донині

залишаються проблемні питання щодо нюансів визначення орієнтовного розміру компенсації за завдані особі страждання у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди (як у сторін цивільно-правового спору, так і в судових експертів). Проблема набуває надзвичайної актуальності у зв'язку зі значним попитом на судово-психологічні експертизи цього предметного виду, а також з об'єктивних причин — через наявність широкого кола випадків та обставин, за яких може бути завдано моральну шкоду, відсутність єдиного нормативно-правового акту, який регулював би питання визначення й доведення наявності немайнової шкоди. Крім цього, слід зауважити, що Методика, створена з метою висвітлення організаційних і методичних питань щодо призначення та проведення судово-психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди, передусім покликана значно полегшити роботу експерта-психолога, проте не розв'язує проблеми як такої. Зважаючи на викладене, доречним є висвітлення причини проблем, які виникають під час виконання завдань судово-психологічної експертизи з визначення орієнтовного розміру компенсації за завдані особі страждання за відповідною категорією справ.

Згідно зі ст. 32, 56, 62, 152 Конституції України [2], особі гарантовано судовий захист права на відшкодування матеріальної й моральної (немайнової) шкоди. Правовідносини у цій сфері врегульовано такими законодавчими актами: Цивільним кодексом України, Законами України «Про захист прав споживачів», «Про інформацію», «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», «Про авторське право і суміжні права» та іншими законами України. До того ж законодавство України (цивільне, господарське, трудове, адміністративне, кримінальне та ін.) передбачає різні види шкоди, які розрізняють за об'єктом і суб'єктом правопорушення (суб'єктом відповідальності за шкоду), суб'єктом права на відшкодування шкоди, об'єктом зобов'язання, зобов'язаною особою, потерпілою стороною тощо [3].

Як свідчить судова практика, здебільшого під час розгляду спорів про відшкодування матеріальної шкоди особливо гострих і суперечливих питань не виникає (вартість об'єкта дослідження

визначають відповідно до ринкової вартості майна), проте в разі подання цивільного позову про відшкодування моральної шкоди ситуація значно ускладнюється, оскільки обсяг такої шкоди неможливо точно обчислити, а будь-який її розмір може мати суто умовне вираження [4].

Аналізування фахових наукових джерел дає змогу дійти висновку, що в нормативно-правових актах, які є обов'язковим для застосування суб'єктами оцінної діяльності, чітко прописано загальні вимоги, порядок, принципи, методичні підходи й методи оцінювання, регламент його здійснення та ін., що забезпечує достатньою інформацією для розв'язання більшості завдань судово-товарознавчої експертизи [5, 6]. Однак, визначення розміру моральної шкоди, завданої фізичним або юридичним особам, — це елемент цивільно-правового спору, який вирішує суд, а розмір моральної шкоди та способи його визначення чинним законодавством не закріплено й не конкретизовано. Саме тому, розв'язуючи завдання судово-психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди, експерт-психолог постійно стикається як із проблемними питаннями, що до сьогодні не врегульовано на законодавчому рівні, так і з розмаїттям життєвих ситуацій, випадків та обставин, за яких може бути завдано таку шкоду.

Відповідно до ч. 2 ст. 23 Цивільного кодексу України (далі — *ЦК України*):

«Моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи» [7].

Сучасна експертна практика свідчить, що визначення характеру та ступеня моральних страждань, їх наслідків для соціального функціонування особистості є доволі проблематичним як для потерпілого, так і для суду. За таких умов суд призначає

судово-психологічну експертизу для з'ясування обставин, які мають значення для справи. Зі свого боку, експерт-психолог у межах своєї компетенції вирішує поставлені перед ним завдання та дає відповіді на питання цього предметного виду судово-психологічної експертизи. Висновок щодо визначення орієнтовного (можливого) розміру компенсації моральної шкоди має ймовірний характер, остаточне рішення за цим питанням є прерогативою суду [8]. При цьому призначений судом розмір грошового відшкодування моральної шкоди залежить від характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізувати, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. У цьому аспекті Європейський суд з прав людини зазначає, що оцінювання моральної шкоди за своєю характером є складним процесом — за винятком випадків, коли суму компенсації обумовлено законом [9].

Зважаючи на викладене, можна дійти висновку, що основні причини проблем, які виникають під час виконання завдань судово-психологічної експертизи з визначення орієнтовного розміру компенсації за завдані особі страждання у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди, пов'язані: по-перше, із відсутністю єдиного нормативно-правового акту, який регулював би питання визначення й доведення наявності немайнової шкоди; по-друге, із наявністю широкого кола життєвих ситуацій, випадків та обставин, за яких може бути завдано моральну шкоду; по-третє, із тим, що «не має (і не може бути) точних критеріїв майнового виразу душевного болю», а будь-який розмір компенсації моральної шкоди може мати суто умовне вираження.

Перелік джерел посилання

1. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М., Сліпець О. О. та ін. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Харків, 2017. 61 с. // Реєстр методик проведення судових експертиз Мін'юсту України (реєстр. код 14.1.75 від 18.01.2019 р.) [Електронний ресурс]. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/search/4> (дата звернення: 02.02.2022).

2. Конституція України : прийнята Законом України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.02.2022).
3. Відшкодування моральної шкоди у відповідях та запитаннях : метод. рек. (схвал. на операт. нараді Ярмолин. райупр. юст. ГТУ юст. у Хмельн. обл. 19.01.2016) [Електронний ресурс]. URL: <https://justice-km.gov.ua/uploads/files/moralna%20shkoda.docx> (дата звернення: 20.02.2022).
4. Попов С. Верховний Суд висловився щодо відшкодування моральної шкоди. *Судово-юридична газета*. 14.08.2020 [Електронний ресурс]. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/176420-verkhovniy-sud-visloviv-sya-schodo-vidshkoduvannya-moralnoyi-shkodi> (дата звернення: 20.02.2022).
5. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України від 12.07.2001 р. № 2568-III (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text> (дата звернення: 02.02.2022).
6. Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна та майнових прав» : затв. Постановою КМУ від 10.09.2003 р. № 1440 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.02.2022).
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 02.02.2022).
8. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 02.02.2022).
9. Компенсація моральної шкоди в судовій практиці // Судова влада України. Верховний Суд. Новини від 26.11.2021 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news> (дата звернення: 02.02.2022).

Ina Fodor,

Expert judicial, National Center for Judicial Expertise, Chişinău,
Republic of Moldova, e-mail: fodorina9@gmail.com

Theoretical aspects of psychological judicial expertise: compensation for moral damages

Іна Фодор

Теоретичні аспекти психологічної судової експертизи: відшкодування моральної шкоди

Abstract. For our country the psychological judicial expertise on cases of compensation for moral damages is a relatively new type of expert research. Due to the fact that this direction is new, its theory, methodology and methodology are at the stage of formation. The reason for the commissioning of psychological judicial expertise on cases of compensation for moral damages is the lack of evidence on the part of the court about the psychological component of the moral suffering of the victim claiming compensation for moral damage, and the basis is the need for special knowledge in the field of psychology in the process of proving the fact of moral damage. Modern methods of psychodiagnostics allow us to determine the features of mental experiences and objectify subjective statements about them by the plaintiff.

Keywords: expertise, psychodiagnostics, expert, mental reaction, subjective experience, compensation for moral damage, individual psychological characteristics of the individual.

Анотація. Для нашої країни психологічна судова експертиза у справах про відшкодування моральної шкоди є доволі новим видом експертного дослідження, чия теорія, методика та методологія перебувають на стадії становлення. Підставою для призначення психологічної судової експертизи у справах про відшкодування моральної шкоди є відсутність у суду доказів про психологічну складову моральних страждань потерпілого, який вимагає відшкодування моральної шкоди, а інструментом такої експертизи є спеціальні знання в галузі психології. Сучасні методи психодіагностики дають змогу визначити особливості психічних переживань та об'єктивізувати суб'єктивні твердження про них позивача.

Ключові слова: експертиза, психодіагностика, експерт, психічна реакція, суб'єктивний досвід, відшкодування моральної шкоди, індивідуально-психологічні особливості особистості.

Consumer disputes in the court phase are examined in the civil process, which is a series of actions taken by the court and the participants in the process in connection with the examination and settlement of civil cases and the enforcement of court judgments. All these actions take place in strict sequence, and each procedural action is provided for by law.

The main legislative act that stipulates the way the civil process has to be conducted, all actions to be taken in the civil process, who are the participants in the civil process is the Civil Procedure Code of the Republic of Moldova.

Non-material damage is damage resulting from an injury to personal interests and manifested in physical and/or mental suffering experienced by the victim.

The mandatory conditions for compensation for non-material damage is the existence of the damage, displayed by: the explanations of the parties and third parties, the testimonies of witnesses, written evidence (documents), material evidence and expert conclusions. For example: by carrying out a psychological expert examination of the suffering of non-material damage.

While such examinations have been conducted abroad for a long time, then this is a relatively new type of expert research for our country. Due to the fact that this direction, its theory, methodology and methodology are at the stage of formation. In practice, psychological experts rely on different theoretical and methodological positions, develop a methodology for a specific study based on their ideas about its subject and their professional skills, which leads to the formulation of controversial expert conclusions on the same issues. The need to consider some complex issues related to the subject and procedure of psychological judicial expertise on cases of compensation for moral damage has determined the purpose of this work.

Definition of the content of moral damage as suffering means that the actions of the harm-doer must necessarily be reflected in the consciousness of the victim or cause a certain mental reaction. At the same time, adverse changes in the benefits protected by law are reflected in a person's consciousness in the form of negative feelings (physical suffering) or experiences (moral suffering). The content of the experiences may be fear, shame or other unfavorable psychological state.

In reality, only a psychological expert can establish the presence or absence of signs of moral damage caused to a person.

It is recommended to raise the following questions for the resolution of this type of examination:

1. Are there, and if so, what are the individual psychological characteristics of the personality of the examinee, which could

- have a significant impact on the depth and intensity of subjective experiences of the actions and statements of the defendant?
2. To what extent did the actions and statements of the defendant affect the main indicators of the mental state and activity of the examinee?
 3. Has the hierarchy of the main life values of the subject been affected, has it been damaged?
 4. Are there any signs of other adverse changes in the personality of the subject, and if so, what are they?

Usually, during the judicial review of this category of cases, the evidence of the fact of moral damage is the plaintiff's statements about the physical or moral suffering they endure. According to M. A. Erdelevsky, the plaintiff's statement that they suffered physical or moral harm is a direct proof of the fact of causing moral damage [4]. Witness statements, various documents, medical certificates, expert opinions can also be the means of proving the suffering experienced. Knowledge in the field of psychology allows us to note that the plaintiff's description of their suffering should be treated as a hypothesis: it can fully correspond to reality, partially correspond to it, or completely differ from it.

Of course, it is difficult to challenge a person's statement about the suffering they are experiencing, since feelings are the subjective experience that only the individual itself has. At the same time, modern methods of psychodiagnostics allow us to determine the features of mental experiences and objectify subjective statements about them by the plaintiff.

The nature of moral harm is not limited only to the psychological component. Only specialists of the appropriate profile can determine the degree of physical and moral suffering: the mental state of a person is determined by psychologists, and to assess mental or somatic pathological disorders that have occurred as a result of the suffering experienced, based on the specifics of a particular case, it may be advisable to involve psychiatrists, neuropathologists, therapists or other specialists. In such cases, the court may refer for complex psychological and psychiatric, or medical psychological, or medical psychological and psychiatric examinations.

The first steps in carrying out the psychological judicial expertise are connected with the determination of the psychoemotional state of

the examinee, which occurred after the offense was committed by the defendant. As a result of a psychodiagnostic examination of the plaintiff in their condition, various negative experiences can be revealed: fear, grief, shame, anxiety, humiliation, despondency, dismay, etc. The next stage of the study is connected with the establishment of the presence (absence) of a causal relationship between the sufferings of the plaintiff and the illegal actions of the defendant. Different authors propose different mechanisms for its expert determination.

V. F. Engalychev and S. S. Shipshin believe that therefor it is necessary to compare the established mental state that characterizes the examinee after the defendant commits an offense with the retrospectively determined state that the examinee had before the offense was committed. The detected changes in the emotional sphere serve as a sign of causation. In addition, the experience of what happened can lead to negative changes in the activity and personality of the subject, change their attitude to life, reduce the level of social adaptation [1]. Negative changes can affect their vital activity, disrupt the integrity and stability of their self-consciousness and mental functioning, lead to deterioration of their mental or somatic well-being [4]. It is also important for the psychologist to establish the type of traumatic impact to which the plaintiff is sensitive. If the actual traumatic experience does not correspond to sensitivity to such injuries, then the plaintiff's messages may be poorly realized personal characteristics or intentions towards the defendant and the court, which are manipulative in their nature.

A. N. Kalinina believes that the causal relationship between the offense and negative changes in the mental activity of the victim is established in the presence of two mandatory signs at the same time:

- 1) the fact of a temporary connection between changes in the mental activity of the victim and the situation of causing damage, including cases of delayed reaction to the traumatic event that has occurred;
- 2) personal significance for the victim of the violated right and changes logically related to the infliction of moral damage [2; 3].

A common approach to determining the scale of mental suffering, however, does not yet exist. Based on the level of intensity of negative experiences endured, their duration, as well as on the forecast of possible consequences that may come later, A. Yujaninova proposed

to identify 5 degrees of suffering that occurred as a result of illegal actions caused by the person responsible for moral damage:

1. Emotions of low intensity, self-limited in time, without essential consequences;
2. Emotions of moderate intensity, self-limited in time, without essential consequences;
3. Emotions of high intensity, self-limited in time, which led to temporary deterioration of the physical and mental functions of the person;
4. Emotions of high intensity, which lengthen in time and exceed the temporal indicator and decrease the effectiveness of activities that temporarily damage the psychophysiological and social psychological adaptation;
5. Strong emotional shock, which led to forms of mental disorders or psychosomatic pathologies (or to the forecast of a high probability of disease in the future) [3].

The general subject of judicial psychological or complex judicial psychological and psychiatric examination consists of negative changes in the mental activity of the victim as a result of the traumatic actions of the person responsible for damage.

In order to assess the psychoemotional state of the examinee, the judicial psychologist will apply those methods and tools that will allow the emotions and psychoemotional state of the expert to be reflected and observed.

The judicial psychologist expert has to make the conclusions and answer the questions submitted by the orderer, which refer only to the assessment of the psychoemotional state of the evaluated person, and are not related to legal order.

In conclusion, reason to designate psychological judicial expertise on the causes of reparation of moral damage is the absence of evidence on the part of the court about the psychological component of the moral suffering of the victim claiming compensation for moral damage, and the basis is the need for special knowledge in the field of psychology in the process of proving the fact of moral damage.

At the same time, it is important to remember that an psychological expert cannot decide whether there is a fact of moral damage. His task is to establish one of the components of moral damage — negative changes in mental activity.

Bibliography

1. Engalychev V. F., Shipshin S. S. Judicial Psychological Expertise. Kaluga ; Obninsk ; Moscow, 1997. Pp. 156—159.
2. Kalinina A. N. Theoretical and methodological bases of judicial psychological expertise in cases of compensation for moral damage. Theoretical and Methodological Foundations of Judicial Psychological Expertise in Cases of Compensation for Moral Damage. Candidate of Law Sciences : Thesis Paper. Moscow, 2006.
3. Tsvetkova (Kalinina) A. N. Establishment of the connection between the actions of the person responsible for damage and suffering of the victim. *Yearbook of Russian Psychological Society : Materials of III All-Russian congress of psychologists*. 25—28 June 2003. Vol. 8. Saint-Petersburg : Publ. house of SPU, 2003. Pp. 229—232.
4. Yuzhaninova A. L. Judicial psychological expertise in cases of compensation for moral damage. Saratov, 2000.

Юлія Григорівна Халявка,
головний судовий експерт відділу досліджень у сфері
інформаційних технологій Черкаського НДЕКЦ МВС України,
м. Черкаси, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8848-2512>,
e-mail: zajka0711@ukr.net

Анна Юріївна Тульвінська,
судовий експерт відділу досліджень
у сфері інформаційних технологій
Черкаського НДЕКЦ МВС України, м. Черкаси, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2801-1612>, e-mail: anetk@ukr.net

Дослідження проблеми переживання особистістю психотравмувальних ситуацій

Yuliia Khaliavka, Anna Tulvinska
Research on the Issue of a Person's Experience
of Psycho-Traumatic Situations

Анотація. Проаналізовано теоретичні підходи до проблеми переживання психотравмувальних ситуацій особистістю. Доведено необхідність вивчати індивідуальні відмінності в переживанні психотравмувальної ситуації. Проаналізовано психологічну травму та психотравмувальну ситуацію як єдність переживань.

Ключові слова: особистість, психотравма, переживання, психотравмувальна ситуація.

Abstract. Theoretical approaches to the issue of personality experience of traumatic situations are analyzed. Necessity to study individual differences in experience of a psycho-traumatic situation has been proved. Psychological trauma and psycho-traumatic situation as a unity of experiences are analyzed.

Keywords: personality, trauma, experience, traumatic situation.

Вивчення індивідуальних відмінностей у переживанні травматичних подій у житті людини є актуальним як у соціальному, так і в науковому плані.

Сьогодні проблема переживання психотравмувальних ситуацій, психічних травм набуває неабиякого значення через зростання кількості техногенних катастроф, терористичних актів, військових дій, економічних криз. Подібні явища впливають на життєдіяльність особистості, розриваючи цілісність її психічного світу, перетворюючи її життя, змінюючи її життєву позицію в суспільстві та приватному житті.

Розв'язання питань індивідуальних відмінностей у переживанні психотравмувальних ситуацій, характеру наслідків такого

переживання дасть змогу правильно дібрати шляхи допомоги, стратегії й тактики подолання травматичних переживань.

Психічна травма — це особливий вид травми, що характеризується важкими переживаннями та може призвести до депресій, неврозів та інших хворобливих реакцій.

Психічна травма пов'язана із психотравмувальною ситуацією. Зі свого боку, така ситуація — це подія, яка з різним рівнем імовірності може призвести чи призводить до порушень усталеного способу буття, руйнування прийнятого остиглого психічного світу.

Психічною травмою називають життєву ситуацію, що зачіпає значущі сторони існування людини та спричиняє глибокі психологічні переживання. Психологічна травма як подія або ситуація є однією із можливих життєвих ситуацій.

Аналізуючи чинники психічної травми, виокремлюють такі її характеристики: інтенсивність, сенс, значущість і актуальність, патогенність, гостроту чи раптовість виникнення, тривалість, повторюваність, зв'язок із преморбідними особливостями особистості [2].

В. М. Мясіщев поділяв психічні травми на об'єктивно-значущі й умовно-патогенні, наголошуючи тим самим на семантичній ролі події. Під об'єктивно значущими розуміються життєві події (психічні травми), значення яких можна вважати високим для більшості людей (смерть близької людини, розлучення, звільнення тощо). Психотравму розглядають як порушення психіки, завдане зовнішніми для організму людини чинниками. Психотравму пов'язують з ураженням основних психічних функцій людини, наявністю хворобливих змін психічних процесів під впливом зовнішніх чинників, що спричиняють в особистості дезадаптацію в природному і/або соціальному середовищі й неадекватність у взаєминах із близькими, у поведінці та у ставленні до себе.

Т. С. Кириленко розглядає психотравмувальну ситуацію як таку, що з різним рівнем імовірності може призвести до порушення усталеного особистістю психічного світу, її емоційного простору й пов'язана з пануванням негативних переживань. В аналізованні напрямів проблемності переживань психотравмувальних ситуацій авторка виокремлює, поруч із проблемністю

науковою та практичною, проблемність особистісну, оскільки це пов'язано з конкретною долею особистості, її індивідуальними відмінностями й особливостями її конкретного досвіду в переживаннях з виявленнями її суб'єктивності [1].

Нам імпонують концептуальні підходи Т. М. Титаренко, зокрема, її думка про значущі ситуації, прикрі життєві обставини з позицій повсякденної психологічної травматизації. Повсякденна психологічна травматизація є неминучим явищем: передусім це ставлення до несприятливих життєвих обставин, різноманітних стресових і/або психотравмувальних чинників [3].

Таке визначення передбачає аналізування також властивостей особистості та характеристик ситуації, оцінює ставлення до яких виявляється в емоційних переживаннях, зумовлених індивідуально-особистісними особливостями людини, яка перебуває в травмувальних ситуаціях. Зі свого боку, це зумовлює системний підхід до емоційних переживань у психотравмувальній ситуації (на основі аналізування змістового наповнення переживань, їх індивідуально-особистісної обумовленості), що може сприяти визначенню способів змін у психічному світі особистості.

Традиційно вважають, що проблемність психотравмувальної ситуації передбачає її переживання як переломного моменту на життєвому шляху особистості. Саме особистісним ставленням людини до такої ситуації визначено вектор спрямованості змін у ній самій.

За Т. С. Кириленко існує три типи ставлення людини до дисонансу й дисгармонії свого психічного світу:

- 1) позитивне ставлення, у якому виокремлюють власне позитивне — підтримання розладу свого психічного світу — і позитивно-пасивне, тобто прийняття цього розладу за принципом «як є, так є»;
- 2) негативне ставлення, пов'язане зі страхом дисгармонії;
- 3) конструктивне ставлення, коли дисгармонію можна розглядати як сигнал про те, що не все у психічному світі було гармонійним і розв'язання суперечностей можливе лише завдяки змінам.

Переживання — це психічне явище суто особистісного характеру. Через переживання людина як суб'єкт оцінює значущість

конкретного чинника, певної події. Зміст переживань визначено ставленням суб'єкта, яке зумовлено відносинами з навколишнім світом.

Переживання людини під час перебування у психотравмувальній ситуації, подолання нею руйнівної дії травмувальних чинників зумовлено до певної міри індивідуальними особливостями самої людини.

Будь-яке переживання людини спричинено реальним процесом її життя й діяльності. Таке розуміння переживання пов'язане зі свідомістю особистості як психічним явищем і позначено як специфічна риса свідомості, що з різним рівнем вираженості й довільності представлена в реальному виявленні свідомості. Переживання є повнокровним психічним актом, що охоплює всі аспекти психіки та є втіленням повноти буття індивідуальності суб'єкта.

Отже, переживання людини під час перебування у психотравмувальній ситуації, подолання нею руйнівної дії травмувальних чинників зумовлені до певної міри особливостями власне психологічної травми, але переважно індивідуальними особливостями самої людини.

Перелік джерел посилання

1. Кириленко Т. С. Субъектность эмоциональных переживаний как механизм самоизменения личности // *Г. И. Челпанов и современность: проблемы развития современной психологической науки* : сб. науч. тр. Москва ; Киев, 2000. С. 84—91.
2. Красик Е. Д., Положий Б. Д., Крюков Е. А. Нервно-психические заболевания студентов. Томск, 1982. 115 с.
3. Титаренко Т. М. Такие разные дети. Киев, 1989. 144 с.

Оксана Олександрівна Чепур,
спеціаліст в галузі судової психологічної експертизи,
м. Полтава, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7830-1098>,
e-mail: chepur_ok@ukr.net

Окремі аспекти визначення розміру грошового відшкодування моральної шкоди потерпілому в результаті дії джерела підвищеної небезпеки

Oksana Chepur

Some Aspects of Determining Monetary Compensation Amount for Moral Harm to the Victim as a Result of Increased Danger Source

Анотація. Проаналізовано коефіцієнт визначення ступеня впливу, відповідальності та характеру діяльності того, хто спричинив шкоду, у виникненні й динаміці ситуації, досліджуваної за справою. Установлено можливість градації цього коефіцієнта в умовах проведення експертизи відшкодування моральної шкоди потерпілому в результаті дії джерела підвищеної небезпеки. Визначено правові межі застосування спеціальних знань під час проведення експертизи щодо завдання моральних страждань у результаті дії джерела підвищеної небезпеки.

Ключові слова: моральна шкода, джерело підвищеної небезпеки, судово-психологічна експертиза, правові документи.

Abstract. Coefficient of determining influence degree, responsibility and nature of the activity of the person who caused the damage in origin and dynamics of the situation under investigation is analyzed. Gradation possibility of this coefficient in conditions of forensic examination of moral harm compensation the victim as a result of action of the source of increased danger is established. Legal limits of the application of specific expertise while forensic examination moral suffering infliction as a result of the source of increased danger are determined.

Keywords: moral harm, high-risk source, forensic psychology analysis, legal documents.

Обчислення орієнтовного розміру моральної шкоди часто викликає запитання про оцінювання коефіцієнта визначення ступеня впливу, відповідальності та характеру діяльності того, хто спричинив шкоду, самої шкоди у виникненні та динаміці ситуації, досліджуваної за справою (далі — *Коефіцієнт*) [1], що є ключовим у формулі, за якою розраховують грошовий еквівалент моральної шкоди.

Найбільше дискусій в експертів викликає визначення цього коефіцієнта на стадії досудового розслідування (у кримінальних

провадженнях) або за цивільними справами, де невідома ступінь провини того, хто спричинив шкоду, самої шкоди тощо. Предметом спору стає кількість варіантів орієнтовного розміру моральної шкоди: один чи п'ять.

У Методиці психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (далі — *Методика*) [1], внесеної до Реєстру методик судових експертиз Міністерства юстиції України, у разі відсутності правових документів, які визначають ступінь провини того, хто спричинив шкоду, передбачено, що експерт повинен надати п'ять варіантів орієнтовної грошової компенсації за завдані моральні страждання [1].

У Методиці є посилання на ч. 2 ст. 1167 Цивільного кодексу України (далі — *ЦК України*), згідно з якою:

«Моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала:

1) якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки» [2].

Отже, у Методиці обумовлено єдине значення Коефіцієнта. Інших підстав надавати Коефіцієнту єдине значення (без правового оцінювання ситуації, щодо якої проводять психологічне дослідження) у Методиці не передбачено.

Практику проведення судових експертиз щодо завдання особі моральних страждань у цивільному провадженні можна простежити за наведеним далі прикладом. За запитом цивільної особи про стягнення з відповідача моральної шкоди внаслідок дорожньо-транспортної пригоди без медичних наслідків призначено судову експертизу. Експерт для дослідження не отримав жодних правових документів, що унеможливило визначення Коефіцієнта в єдиному значенні (оскільки обставини справи не підпадали під дію п. 1 ч. 2 ст. 1167 ЦК України [2]). За результатами судово-психологічної експертизи складено категорично позитивний висновок щодо наявності в досліджуваного моральних страждань і надано п'ять варіантів орієнтовного розміру грошової компенсації із градацією Коефіцієнта.

Натомість ініціатор психологічного дослідження, маючи вищу юридичну освіту та значний стаж адвокатської діяльності, на противагу експертному дослідженню, посилався на п. 4 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 р. № 4 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки», у якому зазначено, що «розглядаючи позови про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, суди повинні мати на увазі, що відповідно до статей 1166, 1187 ЦК шкода, завдана особі [Тут і далі виділено авторкою.— *Ред.*] чи майну фізичної або юридичної особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її завдала. Обов'язок відшкодувати завдану шкоду виникає у її завдавача за умови, що дії останнього були неправомірними, між ними і шкодою є безпосередній причинний зв'язок та є вина зазначеної особи, а коли це було наслідком дії джерела підвищеної небезпеки,— незалежно від наявності вини» [3].

На перший погляд, умовиводом, який міг би бути істинним, є такий: у будь-якому разі особу, постраждалу внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки (автомобіль належить до цієї категорії), визначають у всіх випадках — незалежно від наявності вини. Тобто в разі розрахунку експертом орієнтовного розміру моральної шкоди внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, незалежно від наявності медичних наслідків, Коефіцієнт матиме єдине значення.

Однак, виникає інше питання: «Чи може експерт посилатися на Пленуми Верховного Суду чи інші правові документи в разі визначення орієнтовного розміру грошового еквівалента компенсації за завдані моральні страждання в межах визначення Коефіцієнта?».

Для проведення певного експертного дослідження фахівець повинен мати спеціальні знання в цій галузі. До спеціальних знань експерта-психолога належать знання в галузі психології та права, а також розуміння власної трудової діяльності та процесуальної процедури призначення експертизи тощо. Однак до спеціальних знань судового експерта не належить вивчення правових документів, які не визначають правового поля його діяльності.

На нашу думку, посилання на законодавчі документи, що не регулюють діяльності судового експерта, є порушенням останнього речення ч. 1 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України: «Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права» [4]. Також варто зазначити, що без юридичної освіти експерт-психолог може неправильно трактувати зміст окремих юридичних документів, як наслідок — скласти хибний висновок експерта.

Отже, визначаючи орієнтовний розмір грошового відшкодування моральної шкоди потерпілому в результаті дії джерела підвищеної небезпеки відповідно до Методики, варто не відхилятися від її змісту. Посилання на будь-які інші правові документи під час визначення Коефіцієнта, можуть мати невиправдані юридичні наслідки. Тобто без чіткого визначення в судовому порядку правових дій того, хто завдав шкоду, посилання на Пленуми Верховного Суду судовим експертом в експертизі — є помилковим.

Перелік джерел посилання

1. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М., Сліпець О. О. та ін. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Харків, 2017. 61 с. // Реєстр методик проведення судових експертиз Мін'юсту України (реєстр. код 14.1.75 від 18.01.2019 р.). URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/search/4> (дата звернення: 05.02.2022).
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 05.02.2022).
3. Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки : постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-13> (дата звернення: 05.02.2022).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 05.02.2022).

Юрій Герасимович Чердинцев,
доктор філософії у галузі права,
директор Одеського НДІСЕ Мін'юсту України, м. Одеса, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8293-9286>,
e-mail: odndise@gmail.com

Маргарита Олегівна Журавльова,
доктор філософії у галузі психології, завідувач лабораторії
психологічних, мистецтвознавчих та інших видів досліджень
Одеського НДІСЕ Мін'юсту України, м. Одеса, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1569-5119>,
e-mail: odndise@gmail.com

Умовний висновок експерта щодо визначення моральних страждань

Yuriy Cherdyntsev, Margaryta Zhuravlyova

Conditional Expert Conclusion on Definition of Moral Suffering

Анотація. Обґрунтовано, що висновок експерта щодо моральних страждань завжди є умовним, навіть якщо загальні висновки сформульовано в категоричній формі. Висновок експерта з визначення моральних страждань може бути наданий на підставі вихідних даних, які експертові надає замовник на свій розсуд. Розглянуто правові наслідки надання такого висновку.

Ключові слова: моральні страждання, моральна шкода, висновок експерта, оцінювання висновку судом, експертиза з визначення моральних страждань.

Abstract. It is substantiated that the expert conclusion on moral suffering is always conditional, even if general conclusions are formulated in a categorical form. Expert conclusion on definition of moral suffering can be provided on the basis of initial data provided to expert by customer at its discretion. Legal consequences of providing such a conclusion are considered.

Keywords: moral suffering, moral damage, expert conclusion, expert conclusion evaluation court, forensic examination to determine moral suffering.

Відповідно до ст. 16 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права й інтересу [1]. Способами захисту цивільних прав та інтересів обумовлено цілісну ланку правових дій. Звертаючись із позовом до суду, людина має право обрати будь-який зі способів захисту її особистого немайнового права або кілька з них одночасно.

Наприклад, захищаючи особисте немайнове право на повагу до гідності й честі, людина може вимагати виключно спросту-

вання інформації або наполягати на одночасному використанні права на відповідь. До того ж вона має рівне право вимагати спростування інформації та моральної компенсації за завдані розповсюдженням ганебних відомостей страждання. Закон дає людині безумовне право вимагати в одному позові кілька способів поновлення прав. Законом не визначено, що людина повинна спочатку довести факт порушеного проти неї права, і лише після звернутися за компенсацією моральних страждань.

Досвід участі у засіданнях дисциплінарної палати Центральної експертно-кваліфікаційної комісії при Мін'юсті України (далі — дисциплінарна палата ЦЕKK при Мін'юсті України) дає змогу стверджувати, що до експертів-психологів, які складають висновки щодо завданих особі моральних страждань у межах цивільних позовів, із боку дисциплінарної палати висунуто надмірні вимоги в частині отримання й аналізу вихідних даних, помилково розуміють місце, яке психологічна експертиза моральних страждань посідає в сучасному цивільному судочинстві, і роль експерта-психолога під час складання таких висновків, значно перебільшено відповідальність експерта за наслідки надання нібито помилкового (необґрунтованого) висновку [2].

Відповідно до ст. 107 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК України) матеріали, необхідні для проведення експертизи, експертові надає суд, якщо експертизу призначає суд, або учасник справи, якщо експертизу проводять за його замовленням [3]. Убачаємо, що норма закону надає стороні право самостійно вирішувати питання надання матеріалів, тобто визначати коло вихідних даних, що підлягають дослідженню експертом.

Виникає запитання: «Чому законодавець надає можливість стороні за справою обирати коло вихідних даних, що надаються експертові?». Відповідь є очевидною: експертиза підлягає оцінюванню судом, тому відсутність в аналізі експерта певних вихідних даних або використання експертом під час проведення експертизи доказів, які визнано (або які буде визнано надалі) судом невідповідними, призводить до того, що відповідну експертизу буде скомпрометовано як доказ.

Вважаємо, що з норми закону випливає таке: відповідальність за об'єктивність наданих експертові-психологу фактів цілком

лягає на позивача. До того ж встановлення відповідності й достатності вихідних даних, на підставі яких проводили експертизу, є обов'язком суду. Водночас обидві сторони за справою мають змогу наводити доводи й докази для спростування експертизи.

Проводячи експертизу щодо встановлення моральних страждань, експерт має запросити в замовника всі матеріали справи, додаткові докази тощо. Замовник не позбавлений законом права отримати висновок експерта, сформований винятково на підставі тих вихідних даних, які замовник вважав за потрібне надати експертові на дослідження. Ми вважаємо, що висновок експерта про завдання моральної шкоди та суми її компенсації може бути складений лише на підставі психологічного обстеження підекспертної особи й діагностичного інтерв'ю з нею, тобто вихідними даними в такому разі є винятково суб'єктивне бачення травмувальних подій підекспертною особою та їх психологічне тлумачення. Водночас відсутність підтвердження під час подальшого розгляду справи певних фактів, на яких наголошувала людина під час проходження експертизи, є підставою для суду негативно оцінити висновок і визнати, відповідно, марним витрачання коштів позивачем на проведення експертизи, заснованої на хибних даних. У такому разі позивач має змогу знову звернутися до науково-дослідної установи судових експертиз (далі — НДУСЕ) для отримання експертизи на підставі інших, нових чи уточнених вихідних даних.

Згідно зі ст. 110 ЦПК України висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили: його суд оцінює разом з іншими доказами за правилами, визначеними ст. 89 цього Кодексу, яка, зі свого боку, містить норму про оцінювання доказів судом за його внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів [3]. Якщо суд якісно оцінює надані сторонами висновки експертів, то ті з них, що ґрунтуються на невідповідних вихідних даних, суд легко й обґрунтовано відкине. Станом на сьогодні існує практика, за якою дисциплінарна палата ЦЕKK при Мін'юсті України нібито перебирає на себе повноваження суду та оцінює висновки експертів [2].

Розповсюдженими є випадки, коли сторона за справою на підставі договору проводить у НДУСЕ експертизу з визначення

моральних страждань, завданих певними діями відповідача, саме в межах позову, за яким суд одночасно встановлюватиме факт порушення немайнового права та суму компенсації моральних страждань.

Відповідно до ст. 83 ЦПК України позивач повинен подати докази разом із поданням позовної заяви [3]. Якщо доказ не може бути подано у встановлений законом строк з об'єктивних причин, учасник справи повинен про це письмово повідомити суд і зазначити: доказ, який не може бути подано; причини, через які доказ не може бути подано у зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання такого доказу. Тобто закон зобов'язує позивача спочатку зібрати докази й лише після цього звертатися до суду.

Розглянемо приклад. Сторона за справою звернулася до суду для встановлення факту незаконного звільнення та для отримання моральної компенсації за страждання, яких вона зазнала у зв'язку з обставинами такого звільнення. Замовник експертизи, здійснюваної на підставі договору з НДУСЕ, ставить на вирішення експерта запитання: «Чи було спричинено особі моральні страждання незаконним звільненням?», експерт у висновку відповідає: «Незаконним звільненням особі було спричинено моральні страждання». Такий висновок оскаржується відповідачем шляхом заперечення в суді і/або зверненням до дисциплінарної палати ЦЕKK при Мін'юсті України [2]. Підставою оскарження стає «встановлення експертом фактичних даних», тобто до відповідного рішення суду про незаконність звільнення експерт нібито вже встановлює незаконність дій відповідача у своєму висновку і нібито надає правовий висновок.

Ми вважаємо, що в такому разі відповідач робить спробу маніпулювати судом і дисциплінарною палатою, відверто ігноруючи те, що незаконність звільнення у висновку експерта є безсумнівно умовною, яка припускається для можливості надання ймовірного висновку про суму компенсації, тому що законність звільнення не передбачає компенсації моральних страждань. Коли відповідач у скарзі стверджує, що висновок експерта-психолога є правовим (на кшталт: «Незаконним звільненням особі було спричинено моральні страждання»), то це, на нашу думку, слід дорівнювати до ствердження про божевілля експерта.

Зауважимо, що роздуми авторів стосуються саме експертизи моральних страждань, яка до сьогодні в Україні є доволі одіозною та (у багатьох випадках проведення) украй сумнівною. Вважаємо, що така прикра ситуація склалася передусім через методику розрахунку моральних страждань, яку містить Реєстр методик проведення судових експертиз, і яка є наслідком резонансної методики О. М. Ерделевського [4, 5]. Методика є спірною та має суттєві прогалини (детальніше про це — див. [6, с. 170—177]). Її наявність у Реєстрі, на нашу думку, має руйнівний вплив на інститут компенсації моральної шкоди в Україні. Фактично станом на сьогодні згаданий Реєстр містить ефемерні пропозиції щодо розрахунку суми компенсації моральних страждань, які мають статус реальної методики.

Ми вважаємо, що через прогалини загального інституту відшкодування моральної шкоди в Україні будь-який висновок експерта щодо моральних страждань завжди є умовним, поки суд не встановить усі фактичні дані за справою. Відповідно до п. 3 ст. 23 ЦК України саме суд визначає розмір грошового відшкодування моральної шкоди [1]. Законодавець чітко окреслює перелік чинників, які повинен врахувати суд, і не зазначає, що до цього процесу потрібно залучити експерта-психолога.

Убачаємо, що роллю експерта-психолога, який надає висновок про наявність моральних страждань і наводить орієнтовну суму їх компенсації, є розкриття певних психологічних чинників, прихованих від суду через відсутність у нього спеціальних психологічних знань.

Результатом висновку експерта з визначення моральної шкоди ніколи не є встановлення фактів — це завжди лише думка та припущення, що народжуються для того, щоб дати змогу суду ширше та глибше побачити психологічну складову певних обставин, межі яких окреслює замовник експертизи у вигляді вихідних даних.

Перелік джерел посилання

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення: 20.02.2022).
2. Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судо-

вих експертів: затв. наказом Міністерства України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення: 20.02.2022).

3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.02.2022).
4. Реєстр методик проведення судових експертиз [Електронний ресурс]. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua> (дата звернення: 20.02.2022).
5. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики. 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2004. 320 с.
6. Журавльова М. О. Обґрунтованість використання презюмованої моральної шкоди експертами-психологами. *Слово національної школи суддів України*: фах. загальнодерж. наук.-практ. та наук.-метод. юрид. вид. 2020. № 3 (32). С. 170—177. DOI: 10.37566/2707-6849-2020-3(32)-15 (дата звернення: 20.02.2022).

Алла Петрівна Чиж,
аспірант відділу організації освітньо-наукової підготовки
Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України,
м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1116-9085>,
e-mail: alla_988@ukr.net

Психологічна експертиза як науково-обґрунтований метод установлення завданої моральної шкоди під час розслідування умисного пошкодження майна правоохоронця

Alla Chyzh

Forensic Psychology Analysis as Scientifically Sound Method of Moral Harm Determination Caused while Investigation of Intentional Damage to Enforcement Officer Property

Анотація. Розглянуто можливості й деякі проблемні питання призначення судових психологічних експертиз під час розслідування умисного пошкодження майна працівника правоохоронного органу; обґрунтовано, що вони є єдиним науково-обґрунтованим методом установлення розміру моральної шкоди, завданої потерпілому.

Ключові слова: умисне пошкодження майна, працівник правоохоронного органу, моральна шкода, психологічна експертиза.

Abstract. Possibilities and some issues of appointment of Forensic psychology analyses while investigation of intentional damage to law enforcement officer property are considered; it is substantiated that they are the only scientifically substantiated method of determination amount of moral harm caused to the victim.

Keywords: intentional damage to property, law enforcement officer, moral harm, forensic psychology analysis.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень, розпочатих за фактом умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347 КК України), свідчить, що ці кримінальні правопорушення доволі часто вчиняються в умовах очевидності. Тобто злочинні дії мають відкритий характер, а внаслідок їх реалізації завдано не тільки майнову, а й моральну шкоду.

Під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, завданих фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. У постанові Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немай-

нової) шкоди» визначено, що моральна шкода може полягати у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я; у порушенні права власності (серед іншого — інтелектуальної), прав, наданих споживачам, інших цивільних прав, у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом; у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми, при настанні інших негативних наслідків [1].

Установлення розміру завданої шкоди, зокрема моральної, є однією з обставин, що підлягає з'ясуванню під час розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347 КК України). Вирішення завдань, зокрема підтвердження психотравмувального впливу події злочину на потерпілого, можливого розміру грошової компенсації за завдані страждання (моральної шкоди) здійснюється під час проведення судової психологічної експертизи.

Значення та можливості судових психологічних експертиз у кримінальному провадженні вивчали вітчизняні й зарубіжні науковці, однак ці аспекти саме під час розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347 КК України) донині повноцінно не розглянуто, що й обґрунтовує необхідність дослідження цих питань.

На підставі проведеного аналізу матеріалів кримінальних проваджень досліджуваної нами категорії злочинів, можемо констатувати, що слідчі майже не вживають належних заходів, спрямованих на підтвердження завдання потерпілому моральної шкоди. Навіть під час допитів потерпілих не ставлять відповідних запитань, а в матеріалах справи зберігають тільки копію отриманої потерпілим пам'ятки про його права й обов'язки, у якій (поміж іншого) визначено право на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди (п. 10 ч. 1 ст. 56 КПК України). Тобто можливостей психологічних експертиз у кримінальних провадженнях досліджуваної нами категорії на належному рівні не використовують.

Подібна практика склалася через те, що окремі представники правоохоронних і правозастосовних органів спростовують вагоме значення висновку експерта, складеного за результатами

проведеної судової психологічної експертизи. Ми ж, навпаки, є прихильниками тієї позиції, що висновок експерта (у питаннях оцінки завданої потерпілому моральної шкоди та розміру її грошового відшкодування) є єдиною науково-обґрунтованою гарантією реалізації права потерпілого на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди [2, с. 262].

Вагомість значення експертного висновку полягає в тому, що саме під час психологічної експертизи здійснюється об'єктивна оцінка індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивотвірних чинників психічного життя і поведінки, емоційних реакцій і станів та їх зв'язок з обставинами справи. Безперечно, за своєю суттю встановлення таких обставин потребує застосування спеціальних психологічних знань, які не є професійними для слідчого, а тому їх слід вирішувати саме в межах експертного дослідження.

Окрім підтвердження психотравмувального впливу події злочину на психіку потерпілого, під час проведення психологічної експертизи можна вирішити питання про визначення розміру грошового відшкодування моральної шкоди. Експертний висновок у цій частині матиме науково-рекомендаційний характер, адже відповідно до ч. 3 ст. 23 ЦК України, розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначає суд залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, що мають істотне значення. Під час визначення розміру відшкодування враховують вимоги розумності та справедливості [3]. Водночас (за наявності такого висновку в матеріалах кримінального провадження) суд повинен буде надати йому оцінку, а незгода з експертизою потребуватиме процесуально обґрунтованого мотивування [4].

Непризначення судових психологічних експертиз на стадії досудового розслідування, а також невжиття заходів щодо їх ефективного проведення призводить до того, що суди, оцінюючи факт завдання моральної шкоди та розмір грошового еквівалента завданої шкоди, беруть за основу суб'єктивну оцінку потерпілого, надану цим фактам. На нашу думку, така практика певним

чином не відповідає засадам законності, адже вирішення цього питання потребує застосування спеціальних психологічних знань, а отже, слід призначати експертизу (ч. 1 ст. 242 КПК України).

У зв'язку із цим доходимо висновку, що судова психологічна експертиза в кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, має вагоме значення. Висновок, складений за результатами експертного дослідження, є єдиним науково-обґрунтованим методом підтвердження психотравмувального впливу події злочину на психіку потерпілого та способом встановлення грошового еквівалента завданої моральної шкоди. Тому перспективним напрямом діяльності вчених і працівників науково-дослідних установ має стати розроблення ефективних рекомендацій із призначення та проведення психологічних експертиз, а також подальше впровадження їх у практику розслідування злочинів цієї категорії.

Перелік джерел посилання

1. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму ВС України від 31.03.1995 р. № 4 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 03.02.2022).
2. Гусева В. О. Сучасні можливості психологічних експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених проти працівників правоохоронних органів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідо-ренка*. 2021. Вип. 3 (95). С. 256–267.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/435-15/ed20220101#Text> (дата звернення: 03.02.2022).
4. Шевцов С. О., Тимошенко А. І. Визначення розміру моральної шкоди: правові засади та експертні методики. Інформаційний лист / Експертна служба МВС України. Харків, 2011. 48 с.

Анатолій Матвійович Шульга,
доктор юридичних наук, професор, професор кафедри
фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ
МВС України, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>, e-mail: a.shulga1959@gmail.com

Поняття «моральна шкода» у контексті розуміння природи людини

Anatolii Shulha
*Moral Harm Concept in the Context
of Understanding Human Nature*

Анотація. Усі основні аспекти природи людини (біологічний, психічний, соціальний) відображено у висловлюваннях законодавця, що характеризують завдану людині моральну шкоду, котра завжди спричиняє певний негативний вплив на її здоров'я (завдає шкоди її «благополуччю» як триєдиному явищу).

Ключові слова: людина, особистість, здоров'я.

Abstract. All major aspects of human nature (biological, mental, social) are reflected in legislator statements characterizing moral harm caused to person that always causes some negative impact on his health (harms his "well-being" as a triune phenomenon).

Keywords: person, personality, health.

Огляд літератури [1, с. 5–7] свідчить, що для визначення поняття «людина» поряд із традиційним терміном «біосоціальна істота» також часто-густо використовують термін «біопсихосоціальна істота» (іноді — «психобіосоціальна істота»). Зазначений підхід до загальної характеристики людини зосереджує увагу на тому, що людина завжди розкривається і як продукт біологічної еволюції цілісних саморегульованих живих організмів, і як продукт історичного розвитку людського суспільства, суспільно-історична істота, тобто з огляду на буття людської істоти необхідно насамперед умовно виокремлювати три основні аспекти (моменти): 1) природний (біологічний); 2) психічний; 3) соціальний (суспільний). Загальна характеристика будь-якої людини свідчить, що зазначені аспекти у плані взаємодії завжди є невіддільними одне від одного (у зв'язку із чим уже достатньо давно науковці пишуть, наприклад, про «біологічне і соціальне у психіці людини» [2]).

З огляду на зазначене, приміром, головний мозок людини як певний біологічний субстрат — це матеріальна основа психіки. Психіка людини (її вищий рівень утворює свідомість) є властивістю, функцією мозку, суб'єктивним відображенням об'єктивного світу (реальної дійсності). У сучасній психології «жорсткість» зв'язку «біологічного» і «психічного» в людині є беззаперечною. Із погляду на «механізми свідомості» як на відповідні «нейронні механізми» сучасна психологія навіть рухається в напрямі «створення нейронауки». Постулюється: «усі психічні процеси суть біологічні, тому будь-які їхні зміни обов'язково є органічними», приміром, психотерапія «може змінювати поведінку» завдяки тому, що «вона викликає стійкі зміни мозкової діяльності» [3].

З іншого боку, психіка людини також може впливати і впливає (негативно або позитивно) на її певні біологічні характеристики, на стан її організму, тілесного здоров'я. Приміром, медицині відомі хвороби, які виникають як результат навіювання («ятрогенії»). Традиційна китайська медицина наголошує, що низка емоційних станів людини (злість, горе, жах та ін.) завжди призводять до захворювання людського організму, відповідних органів (печінка, нирки, серце тощо). «Сучасна медицина вважає, що 50—80 % хвороб спричиняються нервовістю, наприклад, рак, хвороби легень, хвороби печінки, гіпертонія, хвороби серця, виразка та ін.» [4, с. 35]. У медицині послуговуються загальновідомим поняттям «психосоматичні захворювання» (за народною термінологією: «хвороби від нервів»), тобто захворювання «внутрішніх органів», «систем організму», що виникли як результат дії певних «психічних та емоційних» чинників.

Натомість, якщо говорити про факти так званого психосоматичного одужання (як явища, протилежного «психосоматичному захворюванню»), загальновідомим є феномен неочікуваного з боку лікарів тілесного одужання багатьох людей внаслідок віри, коментар до якого зазвичай припускає не стільки репрезентацію якоїсь наукової логіки, скільки згадку про біблійні слова: «По вірі вашій нехай станеться вам» (Новий Завіт. Євангеліє від Матвія, 9:29). У цьому плані характерним прикладом може бути позитивний вплив молитви на кров людини (на підставі відповідних результатів оформлено державний патент № 80967C2) [5]. «Про силу

нашої уяви» як, зокрема, терапевтичну силу ще за часів Середньовіччя писав М. Монтень [6, с. 103—115].

Що стосується власне соціального (суспільного) аспекту буття людини, його класичне значення у контексті характеристики людини як такої відображено в хрестоматійному вислові Аристотеля: «*Homo est animal sociale*» («Людина — суспільна істота»). Лише у суспільстві людина може отримати соціальність як сукупність набутих у процесі соціалізації (моральної, правової та ін.) якостей, що забезпечують її здатність існувати в суспільстві. Соціальне в людині відображається поняттям «особи» (рос. — «личность», англ. — «*personality*»). Відповідно, є поняття «соціальна роль особи», «правовий статус особи» тощо.

Зі свого боку, поняття «особистість» (рос. — «личность», англ. — «*personality*»), аналіз людини як особистості припускає насамперед характеристику «внутрішнього світу» людини (приміром, її «моральних якостей»: чесність, справедливість тощо), особливостей її «психіки» (приміром, «ціннісних орієнтирів»), «психологічного стану» (стрес, фрустрація тощо); розуміння «людини як єдності організму і особистості» — одне з положень учення В. М. Мясіщева про «психологію стосунків» [7, с. 7]). За потреби «психічна діяльність» відповідної людини стає об'єктом судово-психологічної експертизи.

Поняття «моральна шкода» має зв'язок з усіма основними аспектами розуміння природи людини, з такими відносно самостійними і водночас невіддільними одне від одного поняттями сучасного юридичного мислення, як «людина», «особа», «особистість». Окрім того, оскільки біопсихосоціальна парадигма розуміння людини знаходить відображення у сучасному нормативному визначенні поняття здоров'я людини, як стану її повного фізичного, душевного (психічного) і соціального благополуччя (ст. 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я), «моральна шкода» за логікою речей завжди спричиняє певний негативний вплив (у його об'єктивній і суб'єктивній оцінці) на здоров'я конкретної людини як триєдине, системне, цілісне явище (завдається шкода зазначеному «благополуччю» людини, яке вона усвідомлює, оцінює, переживає та ін.). У цьому плані юридична відповідальність за «моральну шкоду» — одна із гарантій права людини «на охорону здоров'я» (ст. 283 ЦК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 23 ЦК України ключові слова, що характеризують моральну шкоду, завдану людині, — це: фізичні біль і страждання (п. 1), душевні страждання (п. 2 та 3), приниження честі, гідності, ділової репутації (п. 4). Із певних позицій можна говорити про те, що перші три пункти відображають відповідний (негативний) психосоматичний стан людини, четвертий пункт — соціально-статусне становище людини (особи). При цьому поняття «душевні страждання» зосереджує увагу власне на характеристиці психічної діяльності людини як біопсихосоціальної істоти. Інакше кажучи, з огляду на термінопоняття «судово-психологічна експертиза», поняття «душевні страждання» указує на певний негативний психологічний стан людини (особи). З огляду на сьогодні «все більшого поширення в практичній діяльності набуває проведення судово-психологічної експертизи, висновком якої підтверджується» відповідний «психологічний стан особи» [8].

Перелік джерел посилання

1. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи : монографія. Харків, 2013. 412 с.
2. Леонтьев А. Н. Биологическое и социальное в психике человека. *Вопросы психологии*. 1960. № 6. С. 23—38.
3. Беспалов Б. И. «Единицы» психологической реальности в работах основателей деятельностного подхода и «единицы анализа» в современной психологии : докл. на семинаре по деятельностн. подходу в псих. URL: https://www.psy.msu.ru/science/seminars/activity/materials/07_bespalov.pdf (дата звернення: 07.02.2022).
4. Китайская Цигун-терапия : пер. с англ. Москва, 1991. 208 с.
5. Галас Я. «Внучка, стоявшая на коленях перед иконой...» / *Факти Україна*. URL: <https://fakty.ua/136415> (дата звернення: 07.02.2022).
6. Монтень М. Опыты. В 3 т. Т. 1 : пер. с фр. Москва, 1992. 384 с.
7. Мясіщев В. Н. Психология отношений. Москва, 1995. 356 с.
8. Відшкодування моральної шкоди : консультації / Офіс. сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/vidshkoduvannya-moralnoi-shkodi> (дата звернення: 07.02.2022).

Олег Михайлович Щелкунов,
адвокат, партнер АО GRECO, м. Київ, Україна, e-mail: info@grecolc.law

Втрати здоров'я як складова моральної шкоди та підходи до їх оцінювання з урахуванням вартості життя

Oleh Shchelkunov

Health Loss as a Component of Moral Harm and Approaches to Assessing it in Terms of Living Cost

Анотація. Наведено аспекти визначення втрат здоров'я як складової моральної шкоди та проблематика підходів до вартості життя.

Ключові слова: моральна шкода, здоров'я, втрати здоров'я, вартість життя.

Abstract. Aspects of defining health loss as a component of moral harm and the issue of approaches to living cost are presented.

Keywords: moral harm, health, health loss, living cost.

Статтею 3 Конституції України життя і здоров'я людини визнано найвищою соціальною цінністю. У зв'язку із цим важливого значення набуває розв'язання питання відшкодування шкоди, завданої цим благам.

Відповідно до ст. 1168 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) моральна шкода, завдана каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, може бути відшкодована одноразово або шляхом здійснення щомісячних платежів. Моральну шкоду, завдану смертю фізичної особи, відшкодовує її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю. Відповідно до ч. 1 ст. 1195 ЦК України фізична або юридична особа, яка завдала шкоди каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я фізичній особі, зобов'язана відшкодувати потерпілому заробіток (дохід), втрачений ним внаслідок втрати чи зменшення професійної або загальної працездатності, а також відшкодувати додаткові витрати, викликані необхідністю посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо.

У разі каліцтва або іншого ушкодження здоров'я фізичної особи, яка в момент завдання шкоди не працювала, розмір відшкодування визначають, зважаючи на розмір мінімальної заробітної плати.

Тобто станом на сьогодні розмір відшкодування шкоди здоров'ю визначають, ґрунтуючись на розмірі втраченого заробітку (доходу) та додаткових витрат потерпілої особи на свої лікування й відновлення здоров'я. Проте такий підхід є вартісно необґрунтованим, оскільки розмір відшкодування найчастіше не є достатнім для компенсування завданої моральної шкоди, яка полягає в сукупності моральних і/або фізичних страждань особи, яких вона зазнала через каліцтво або інше ушкодження здоров'я.

На нашу думку, доцільно вираховувати розмір втрат здоров'я та відповідного розміру компенсації моральної шкоди за такі втрати, зважаючи на вартість (цінність) життя людини (*value of life*), методологічні підходи до визначення якої встановлено у розвинених країнах. Витрати на зниження рівня ризику обраховують у грошовій формі, а можливі наслідки від реалізації ризику — у кількості втрачених людських життів. Вирішити його можна шляхом запровадження коефіцієнта переходу — економічного еквівалента вартості життя середньостатистичної людини (далі — ВСЖ). Синонімом цієї назви є термін «вартість (ціна) ризику для здоров'я та життя населення» [1]. Найвідомішою є методика, розроблена Агентством з охорони довкілля США. Цей метод застосовують для ухвалення рішень щодо необхідності посилення екологічних вимог з позиції збереження людського життя, тобто оцінюють те, наскільки запропоновані новації сприятимуть подовженню людського життя [2]. У цьому разі розраховують вартість життя, ґрунтуючись на витратах на збереження одного життя, але в цій методиці не враховано вік, освіту, стан здоров'я, тобто ті показники, які можуть значно вплинути на оцінювання втрат здоров'я та розмір компенсації моральної шкоди індивідуально визначеній особі.

Поняття «вартість життя» відсутнє в національному законодавстві України, також не існує офіційно визнаної методики визначення вартості людського життя.

Н. О. Рингач запропонувала методику оцінювання вартості життя в Україні як економічного еквівалента вартості втраченого року життя з урахуванням ВВП на душу населення [3]. Водночас, у цій методиці не враховано середній вік населення України, процедуру дисконтування майбутніх доходів на недовжиті роки, випадковий час настання смерті (чи реалізації ризику,

пов'язаного зі втратою здоров'я). В. В. Близнюк зазначає, що є кілька методів визначення вартості людського життя: демографічний (вартість життя людини визначають на підставі балансу накопичених і спожитих нею (представником умовного чи реального покоління) матеріальних благ та послуг; метод «готовності платити» (базується на методі прямого опитування населення та відповідає суспільному уявленню щодо справедливості); оцінювання ВСЖ на основі теорії корисності (оцінюють економічний збиток від передчасного настання смертності); прибутковий метод (підґрунтям якого є сукупний дохід людини, який вона могла б заробити за все своє життя); метод дисконтування майбутніх доходів (економічний еквівалент життя середньостатистичної людини дорівнює відношенню середньодушового грошового річного доходу до середньої вірогідності смерті протягом року); витратний метод (оцінювання вартості життя людини ґрунтується на обліку матеріальних витрат на підготовку трудових ресурсів до виробничої або іншої суспільної діяльності) [4].

Вважаємо доцільним запровадження в Україні методики визначення ризиків для життя та здоров'я населення від завдання шкоди, зокрема техногенними катастрофами, іншими надзвичайними ситуаціями, у разі завдання екологічної шкоди з урахуванням наявних методик визначення вартості життя людини. Першим кроком у цьому напрямі став Указ Президента України від 23.03.2021 р. № 111/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 березня 2021 року “Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації”», яким передбачено розробити й запровадити методичні рекомендації з оцінювання ризику для здоров'я населення від забруднення атмосферного повітря [5]. Згодом розроблені методичні рекомендації можна застосовувати для визначення базового розміру відшкодування моральної шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, втрат здоров'я, зважаючи на обґрунтовані економічні показники.

Нехтування показником вартості життя під час визначення розміру відшкодування моральної шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, призводить до того, що життя населення нашої країни суттєво недооцінено.

Перелік джерел посилання

1. Карташова С. С., Щетініна О. К., Канева Т. В. Підходи до оцінки вартості людського життя: світовий досвід та рекомендації використання в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 182—195. URL: <https://dse.org.ua/archive/35/12.pdf> (дата звернення: 16.02.2022).
2. Fowlie M., Knittel C. R., Wolfram C. Sacred cars? Optimal regulation of stationary and non-stationary pollution sources. *NBER working paper series*. 2008. November. № 14504. 42 p. URL: <https://www.nber.org/papers/w14504> (дата звернення: 16.02.2022).
3. Рынгач Н. А. Экономический эквивалент потерь вследствие преждевременной смертности в Украине. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2 (27). С. 39—49. URL: <https://dse.org.ua/archive/27/3.pdf> (дата звернення: 16.02.2022).
4. Близнюк В. В. Вартість людського життя: теорія та практика вимірювання. *Український соціум*. 2014. № 3 (50). С. 101—112. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2014_3_12 (дата звернення: 16.02.2022).
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 березня 2021 року «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації»: Указ Президента України від 23.03.2021 р. № 111/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1112021-37505> (дата звернення: 16.02.2022).

Олена Федорівна Яцина,
доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри наук
про здоров'я ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0053-4814>,
e-mail: yacunaolenafed2017@gmail.com

Завдання моральних страждань під час війни: проблема методології психологічної експертизи

Olena Yatsyna

Infliction of Moral Suffering during the War: Methodology Issue of Forensic Psychology Analysis

Анотація. Досліджено проблеми методології психологічної експертизи щодо завдання моральних страждань особі під час війни. Зазначено, що на законодавчому рівні існує широкий перелік критеріїв моральних збитків, урахування яких важливе у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди. Акцентовано на сучасному підході, за яким потерпілий, його захист та інтереси мають посісти більш пріоритетне місце у кримінальному процесі. Констатовано, що найбільш руйнівні наслідки мають злочини, вчинені з насильством, у зв'язку із чим забезпечення прав потерпілих від насильницьких злочинів в Україні має відповідати міжнародним стандартам.

Докладно розглянуто проблему «статевих злочинів як прямої зброї ворога проти цивільного населення» під час війни України з РФ, особливо — практичний бік її правового розв'язання. Зокрема, щодо забезпечення вирішення експертних завдань у випадках ігнорування на основі Методики психологічного дослідження у справах щодо завдання моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (реєстраційний код у Реєстрі методик проведення судових експертиз 14.01.75 від 18.01.2019 р.). Виокремлено деякі важливі, на думку авторки, аспекти цієї проблеми. Звернено увагу на питання щодо: дотримання принципу повної вимоги до психологічної експертизи; верифікації інформації про психічні реакції в контексті реставрації переживань; проблеми первинної віктимізації підекспертної особи.

Зроблено висновок про доцільність обговорення деонтології психологічної експертизи й оновлення психодіагностичного інструментарію щодо досліджень підекспертних осіб, які зазнали ігнорування і/або тортур під час війни.

Ключові слова: вторинна віктимізація, деонтологічна етика, статеві злочини.

Abstract. Methodology issues of forensic psychology analysis on infliction of moral suffering on a person during the war are studied. It is noted that at legislative level there is a wide range of criteria for moral harm, which consideration is important in cases of claims for compensation for moral harm. Emphasis is placed

on modern approach, according to which the victim, his protection and interests should take a higher priority in the criminal procedure. It was stated that crimes committed with violence have the most devastating consequences and therefore ensuring the rights of victims of violent crimes in Ukraine must meet international standards.

Issue of “sexual crimes as a direct weapon of the enemy against the civilian population» during the war between Ukraine and Russia is discussed in detail, especially practical side of its legal solution. In particular, to ensure solution of forensic expert tasks in cases of rape on the basis of the Methods of forensic psychological research in cases of moral suffering and compensation for moral harm (registration code in the Register of methods of forensic examination 14.01.75 dated on 18.01.2019). According to the author, some important aspects of this issue are highlighted. Attention is paid to following issues: compliance with the principle of full requirements for forensic psychological analysis; information verification about mental reactions in the context of restoration of experiences; problems of primary victimization of the subject expert.

Conclusion is made about expediency of discussing deontology of forensic psychological analysis and updating psychodiagnostic tools for research of subject expert who were raped and / or tortured during the war.

Keywords: secondary victimization, deontological ethics, sexual crimes.

Серед психологічних експертиз про завдання моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди найбільш поширеною у мирний час вважали експертизу за фактом приниження честі, гідності та ділової репутації. У цьому разі предмет експертизи спрямовували на вивчення особливостей психічної діяльності особи, що відбиваються в поведінці та мають юридичне значення і викликають настання правових наслідків: 1) наявність психотравмувальної ситуації для особи, 2) наявність завданих особі страждань (моральної шкоди) за умов ситуації, що досліджуються у справі, 3) компенсація у грошовому розмірі за завдані страждання (моральну шкоду). Як відомо, до моральної шкоди належать як фізичні, та і душевні страждання, пов'язані із погіршенням здоров'я, приниженням честі, гідності чи ділової репутації особи та знищенням майна.

Зазначене уточнено п. 9 постанови Пленуму ВСУ (далі — ВС України) від 31.03.1995 р. № 4 [1] (у редакції постанови Пленуму ВС України від 25.05.2001 р. № 5 [2]), де моральною шкодою названо: 1) фізичні страждання (тривалість відчуття болю, дискомфорту), 2) душевні страждання (тривалість емоцій людини, змістом яких є біль, мука, тривога, страх, занепокоєння, розчарування,

стрес, відчуття несправедливості, тривала невизначеність, інші негативні переживання), 3) погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, 4) погіршення стану здоров'я потерпілого (хвороби), 5) вимушені негативні зміни у життєвих обставинах потерпілого (сім'я, взаємини у побуті, взаємини із друзями, самотність), 6) вимушені негативні зміни у виробничих обставинах потерпілого (зниження працездатності, неможливість досягти виробничої мети, переведення на роботу з меншими функційними обов'язками), 7) ступінь негативного зниження престижу, ділової репутації, 8) час і зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану тощо.

Отже, законодавство містить широкий перелік критеріїв моральних збитків, урахування яких важливе у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди. Утім, здійснюючи судово-психологічну експертизу в зазначених справах, експерт у висновку не повинен обмежуватися констатацією факту наявності такої шкоди. Фахівець повинен оцінити психічний стан підекспертної особи, якого вона зазнала через порушення її прав, якісно й кількісно проаналізувати всі сфери психіки, а також оцінити наслідки, завдані травмувальною ситуацією.

У контексті зазначеного заслуговує на увагу так званий *victimoriented approach* (підхід, орієнтований на потерпілого), який передбачає, що потерпілий, його захист та інтереси мають посідати більш пріоритетне місце у кримінальному процесі. Серед усіх злочинів найбільш руйнівні наслідки мають злочини, скоєні з насильством. Поняття «насильство» охоплює не лише фізичне, а й психологічне, сексуальне, економічне насильство. Водночас Кримінальний кодекс України не містить окремого переліку таких злочинів, тому науковці проаналізувати національну практику забезпечення прав потерпілих від насильницьких злочинів в Україні та їх відповідність міжнародним стандартам [3].

Від початку війни Росії проти України масовий дискурс заповнили історії про насильства, скоєні російськими військовими на окупованій ними території. Ми щодня чуємо про розтрощені домівки, гвалтування, катування, убивства мирних громадян України, які цивілізований світ класифікує сьогодні як воєнні злочини. Оприлюднено інформацію про розширення співпраці

України з ООН щодо запобігання й ефективного реагування на сексуальне насильство під час війни. У документі зазначено, що «статеві злочини — це пряма зброя ворога проти цивільного населення. Сексуальне насильство більше не розглядається як неминучий «побічний ефект» війни. Світова спільнота розуміє, що це злочини, яким можна запобігти та покарати винних відповідно до норм міжнародного права та міжнародного кримінального права» [4].

У контексті зазначеного звернімо увагу на те, чи забезпечить зареєстрована в Реєстрі методик проведення судових експертиз Мін'юсту України Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (реєстраційний код 14.01.75 від 18.01.2019 р., далі — *Методика*) [5] вирішення експертних завдань у випадках гвалтування. Адже існує вимога щодо наявності висновків лікаря. Утім, відома історія, коли жінку в Бучі гвалтували, сина і людей, які там перебували разом із нею, тримали під прицілом автоматів, щоби вони не смикалися... Сподіватися, що після цього згвалтована матиме доступ до медустанови — цинічно. За міжнародним кримінальним правом у таких випадках передбачено не орієнтуватися на медично-правові висновки. Тож виникає питання щодо дотримання принципу повної вимоги до психологічної експертизи.

Якщо керуватися принципом достатнього мінімуму, то й тут постають питання. Психологічний аналіз справи та долучених матеріалів є різновидом герменевтичного підходу, згідно з яким психолог здійснює психолінгвістичну експертизу й інтерпретує фіксовані тексти (письмові матеріали, аудіо- та відеоносії) за особливостями висловлювання підекспертної особи. До джерел інформації про згвалтування в умовах війни можуть бути долучені розповіді незалежно від статусу оповідача — потерпілого, свідка, близької людини, якій згвалтована особа довірила свою історію. Це може бути будь-яка людина, якій постраждала особа делегувала свій «другий голос» із метою фіксування своєї історії як свідчення скоєного проти неї злочину. У такий спосіб відбувається легітимізація досвіду постраждалої особи. А експерт отримує змогу дізнатися про пережиті емоції, почуття, думки, мотиви, наміри скривдженої особи. У межах психологічної експертизи

у справах про відшкодування моральної шкоди, як відомо, проводять такі види експертного дослідження, як ретроспективне дослідження матеріалів справи та психодіагностичне дослідження підекспертної особи. Та постає питання щодо верифікації інформації про психічні реакції в контексті реставрації переживань. Адже в наративних розповідях події не є онтологічними, вони створюються в процесі самої оповіді й одразу інтерпретуються.

Щодо психодіагностичного дослідження підекспертної особи, то найбільш проблемним у ситуації зґвалтування, на нашу думку, є те, що експерт стикатиметься з первинною віктимізацією (коли підекспертна особа знову переживає завдані їй страждання). Хоча у згаданій вище Методиці зазначено, що «до компетенції судового експерта-психолога при психологічному дослідженні у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди не відноситься вирішення питань етичного, філософського, медичного (зокрема — психіатричного), правового характеру» [5].

Проте, на нашу думку, військові злочини проти людяності, скоєні в час, коли ми є його очевидцями, актуалізують потребу обговорення деонтології психологічної експертизи. У зв'язку із цим доцільно порушити й питання оновлення психодіагностичного інструментарію щодо досліджень підекспертних осіб, які зазнали гвалтування і/або тортур під час війни.

Перелік джерел посилання

1. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму ВС України від 31.03.1995 р. № 4 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95/ed20090227#Text> (дата звернення: 30.01.2022).
2. Про внесення змін та доповнень до постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» : постанова Пленуму ВС України від 25.05.2001 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-01#Text> (дата звернення: 30.01.2022).
3. Орлеан А., Павлюковець Т., Крапивін Є., Лотюк Д., Човган В. Права потерпілих від насильницьких злочинів в Україні:

міжнародні стандарти та національні практики / за ред. В. Човгана. Київ, 2020. 206 с.

4. Україна розширює співпрацю з ООН щодо запобігання та ефективного реагування на сексуальне насильство під час війни // Урядовий портал [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-rozshiryuye-spivpracyu-z-onn-shchodo-zapobigannya-ta-efektivnogo-reaguvannya-na-seksualne-nasilstvo-pid-chas-vijni-mvs> (дата звернення: 30.01.2022).
5. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М., Сліпець О. О. та ін. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Харків, 2017. 61 с. // Реєстр методик проведення судових експертиз Мін'юсту України (реєстр. код 14.1.75 від 18.01.2019 р.). URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/search/4> (дата звернення: 30.01.2022).

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У СПРАВАХ ЗА ПОЗОВАМИ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції
(за міжнародною участю)
(Харків, 03.06.2022)

Редакційна колегія:

О. М. Клюєв, О. П. Угровецький, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін.

Відповідальний за випуск А. О. Полянський

Редакторка Т. В. Кінушева

Верстальник І. В. Луцик

Перекладачі: А. В. Бубліков, Д. О. Духненко

Дизайн обкладинки А. С. Тяпкін

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 23467-13307ПР від 06.08.2018

Підписано до друку 30.05.2022

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Source Serif Variable.
Друк офсет. Ум. друк. арк. 11,16. Зам. № ?????. Наклад 50 прим.

Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Мініюсту України,

вул. Золочівська, 8-А, м. Харків, 61177, Україна

Тел. +38 (057) 372-12-20

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК №7420 від 09.08.2021

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80-А, м. Харків, 61002, Україна

Тел./факс: +38 (057) 716-45-53

Сайт: <https://pravo-izdat.com.ua>

E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua

E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлено у друкарні ТОВ «Промарт»

вул. Весніна, 12, м. Харків, 61023, Україна

Тел. +38 (057) 717-28-80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 5748 від 06.11.2017